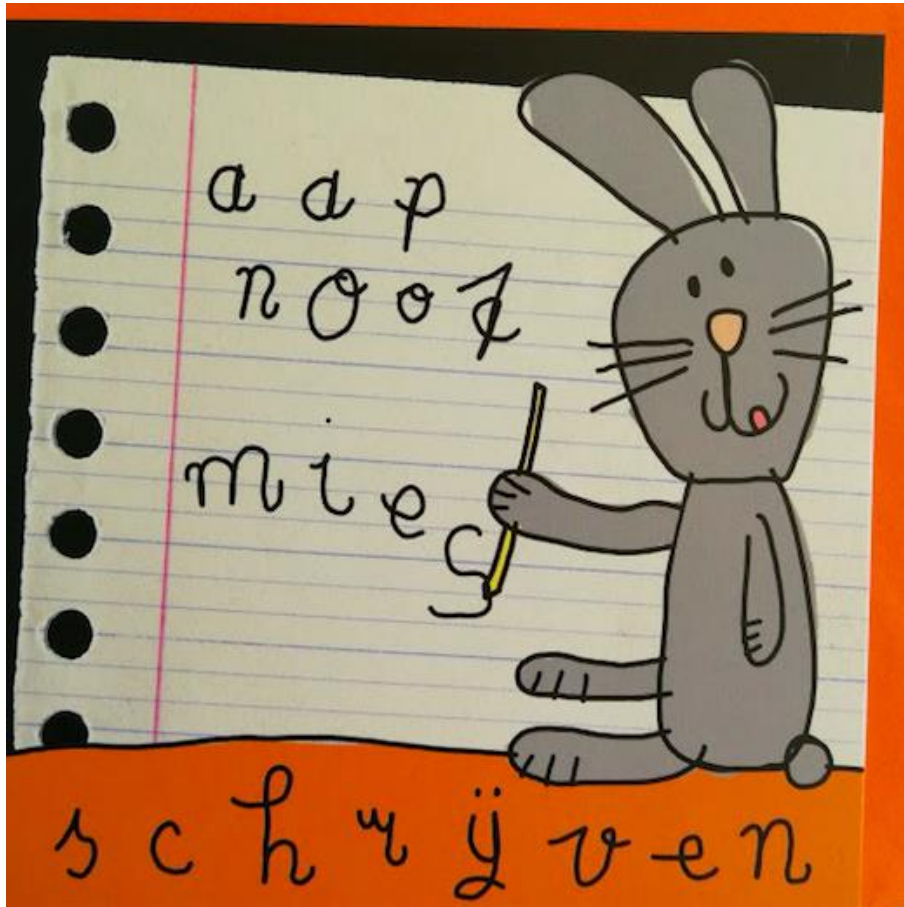


Handschriftonderwijs in de middenbouw



Lisanne Santbergen
Waalstraat 46
8303DH Emmeloord
l.santbergen@kpz.nl
Studentnummer: 961114001

Academisch onderzoek
Bachelorthesis II
Katholieke Pabo Zwolle
Mei 2018

Directeur OJS de Zevensprong:
Begeleider op afstand:
Onderzoekscoördinator:
Bachelor thesis begeleider:

Robert Lindeboom
Mariëtte van Dorsser
Mariëtte van Dorsser
David Pereboom

Voorwoord

Beste lezer,

Het is af, mijn bachelorthesis: '*Handschriftonderwijs in de middenbouw*'. Deze bachelor II rapportage beschrijft een ontwerpgericht onderzoek over de inzet van instructievaardigheden in de middenbouw op een Jenaplanschool, wat betreft handschriftonderwijs. Het onderzoek is gestart aan het begin van het schooljaar 2017/2018 op OJS de Zevensprong te Emmeloord. Het onderzoeksproces heeft uiteindelijk geleid tot dit eindresultaat. Ik vind het onderwerp handschriftonderwijs ontzettend interessant en daarom was het voor mij niet moeilijk om motivatie te zoeken en om aan de slag te gaan. Van dit onderzoeksproces heb ik ontzettend veel geleerd. Ik heb vaardigheden ontwikkeld op het gebied van communicatie en leiding nemen. Maar daarnaast heb ik geleerd wat het doen van onderzoek precies inhoudt, welke informatie je hierbij kan gebruiken en hoe je een door middel van vele stappen uiteindelijk een ontwerp de praktijk in brengt. Hierbij heb ik mijzelf ingezet voor de schoolontwikkeling van OJS de Zevensprong en dit heb ik niet alleen gedaan.

Allereerst wil ik de leraren van OJS de Zevensprong bedanken voor hun enthousiasme, grote inzet, hulp, openheid en vertrouwen in mij. Hierbij wil ik specifiek de leraren uit de middenbouw benoemen, omdat zij het ontwerp voor mij hebben uitgevoerd. Zij waren bereid om gesprekken te voeren, vragenlijsten in te vullen en lieten het toe dat ik mocht komen observeren. Ze waren actief en betrokken bij het onderzoek. Ik wil ze bedanken dat ik de kans heb gekregen om een ontwerpgericht onderzoek uit te voeren in de middenbouw. Daarbij wil ik ook de directeur Robert Lindeboom bedanken. Hij heeft interesse in het onderwerp getoond en ervoor gezorgd dat ik tijdens meerdere teamvergaderingen de ruimte kreeg om het onderwerp handschriftonderwijs in te brengen.

Ook wil ik mijn thesis begeleider David Pereboom bedanken voor de bruikbare feedback die ik gedurende het onderzoeksproces heb mogen ontvangen. Altijd kon er contact worden opgenomen als ik dit nodig vond en door zijn inzichten heb ik mijzelf kunnen ontwikkelen in het doen van onderzoek.

Verder wil ik mijn lieve familie en vrienden bedanken die mij gesteund hebben tijdens het onderzoeksproces. In het bijzonder Chantal, Christa en Cindy voor de lieve berichten, helpende hand, motivatie en kritische blik. Het was fijn om deze ervaring te delen met meiden die dit ook hebben meegemaakt.

Tot slot wil ik in het bijzonder mijn onderzoekscoördinator Mariëtte van Dorsser bedanken voor al haar hulp en steun. Elke week zaten we samen op vrijdagmiddag om te sparren over het onderzoek. Alle tijd en energie die ook zij in het onderzoek heeft gestoken, worden ontzettend gewaardeerd. Het enthousiasme waar mee ze aan het werk ging, was aanstekelijk en heeft ervoor gezorgd dat er nu een mooi eindproduct staat.

Achteraf gezien is het onderzoeksproces erg snel en vlot verlopen. Het was leerzaam en in de praktijk heeft dit bijgedragen aan mijn ontwikkeling als lerares en onderzoekster. Ik kijk met een positief gevoel terug op het uitvoeren en rapporteren van mijn bachelorthesis!

Lisanne Santbergen
2018

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Samenvatting.....	5
Abstract	6
Inleiding.....	7
1.1 <i>Aanleiding.....</i>	7
1.1.1 OJS de Zevensprong.....	7
1.2 <i>Praktijkprobleem</i>	7
1.3 <i>Oriëntatie op onderwerp.....</i>	8
1.4 <i>Relevantie en actualiteit.....</i>	8
1.5 <i>Onderzoeksdoel.....</i>	9
1.6 <i>Begripsdefiniëring</i>	9
1.7 <i>Hoofdvraag en deelvragen.....</i>	9
1.8 <i>Structuur</i>	10
Theoretisch kader	11
2.1 <i>Inleiding theoretisch kader</i>	11
2.2 <i>Handschriftonderwijs</i>	11
2.2.1 Handschriftonderwijs	11
2.2.2 Het belang van handschriftonderwijs	12
2.2.3 Criteria voor handschriftonderwijs.....	12
2.3 <i>Instructievaardigheden</i>	13
2.3.1 Instructie in het Jenaplanonderwijs	14
2.3.2 Instructie les handschriftonderwijs.....	14
2.4 <i>Schrijfproblemen.....</i>	17
2.5 <i>Blokschrift of verbonden schrift.....</i>	18
2.5.1 Blokschrift.....	18
2.5.2 Verbonden schrift.....	19
2.6 <i>Conclusie</i>	19
Vooronderzoek.....	21
3.1 <i>Methode vooronderzoek.....</i>	21
3.1.1 Dataverzameling.....	21
3.1.2 Gestructureerde vragenlijst leraren	21
3.1.3 Minder gestructureerde vragenlijst leraren.....	21
3.1.4 Observaties leraren	22
3.1.5 Enquête leerlingen.....	22
3.1.6 Respondenten	22
3.2 <i>Resultaten en analyse vooronderzoek.....</i>	24
3.2.1 Gestructureerde vragenlijst leraren	24
3.2.2 Minder gestructureerde vragenlijst leraren.....	25
3.2.3 Observaties leraren	26
3.2.4 Enquête leerlingen.....	27
3.3 <i>Conclusie vooronderzoek.....</i>	28
3.3.1 Kennis en vaardigheden	28
3.3.2. Aanbod	28
3.3.3 Attitude.....	29
3.3.4 Leerlingen.....	29
Onderzoek naar het ontwerp.....	30
4.1 <i>Methode onderzoek naar het ontwerp</i>	30
4.1.1 Ontwerpcriteria.....	30
4.1.2 Omschrijving van het ontwerp	30
4.1.3 Monitoren van het ontwerp	32
4.1.4 Meten van het ontwerp	33

4.2 Resultaten onderzoek naar het ontwerp	34
4.2.1 Resultaten monitoren van het ontwerp	34
4.2.2 Resultaten meten van het ontwerp	36
4.3 Conclusie onderzoek naar ontwerp	39
4.3.1 Ontwerpkennis	39
4.3.2 Beantwoorden hoofdvraag	39
Discussie	41
5.1 Eventuele beperkingen en discussiepunten	41
5.2 Vervolg vragen	41
5.3 Aanbevelingen	42
5.4 Suggesties vervolgonderzoek	42
Literatuurlijst	43
Bijlagen	46
Bijlage A: Evaluatie onderzoeksproces	47
Bijlage B: Poster	48
Bijlage C: verklaring inzake oorspronkelijkheid en gedragscode onderzoek	49
Bijlage D: Verklaring uitvoering ontwerp	50
Bijlage E: Gestructureerde vragenlijst leraren	51
Bijlage F: Minder gestructureerde vragenlijst leraren	53
Bijlage G: Observatieformulier leraren les handschriftonderwijs	54
Bijlage H: Enquête leerlingen	56
Bijlage I: Analyse gestructureerde vragenlijst leraren	57
Bijlage J: Analyse minder gestructureerde vragenlijst leraren	59
Bijlage K: Analyse observaties leraren	66
Bijlage L: Analyse enquête leerlingen	71
Bijlage M: PowerPointpresentatie	72
Bijlage N: De handreiking	74
Bijlage O: Lesvoorbereidingsformulier	82
Bijlage P: Instructiekaart remediërende middelen	86
Bijlage Q: Verbaliseringskaart	89
Bijlage R: Formulier testen van het ontwerp	107
Bijlage S: Formulier tussenevaluatie	108
Bijlage T: Gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting	109
Bijlage U: Formulier eindevaluatie	110
Bijlage V: Formulier testen ontwerp ingevuld	111
Bijlage W: Analyse tussenevaluatie	112
Bijlage X: Inge vulde logboeken leraren	115
Bijlage Y: Inge vulde observatieformulieren tijdens ontwerp	128
Bijlage Z: Analyse gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting	133
Bijlage AA: Analyse enquête leerlingen tijdens ontwerp	134
Bijlage AB: Analyse eindevaluaties	135
Bijlage AC: Kijkwijzer les handschriftonderwijs	145

Samenvatting

Onderwerp: Handschriftonderwijs in de middenbouw. *Onderzoeksgroep:* Leraren in de middenbouw van groep 3/4/5. *Ontwerp:* De leraren bereiden lessen voor en geven lessen handschriftonderwijs aan de hand van een handleiding en lesvoorbereidingsformulier. *Methode:* Observaties, enquête leerlingen, vragenlijsten leraren, evaluaties, feedbackmomenten, logboek en kennisoverdracht. *Conclusie:* Door de inzet van het ontwerp zijn de leraren meer competent met het inzetten van de instructievaardigheden tijdens de lessen handschriftonderwijs.

Op OJS de Zevensprong vindt al een aantal jaar onderzoek plaats. Het doel van onderzoek doen is het verbeteren van resultaten op verschillende gebieden. De aanleiding voor dit onderzoek is gebaseerd op de vernieuwing van de schrijfmethode in de middenbouw op OJS de Zevensprong. Deze vernieuwing heeft de leraren aan het denken gezet wat betreft het huidige handschriftonderwijs. In het digitale tijdperk, waarin computers en tablets niet meer weg te denken zijn, is handschriftonderwijs van belang. Uit Amerikaans hersenonderzoek (Mueller & Oppenheimer, 2014) blijkt dat bij het leren schrijven meer hersengebied actief is, dan bij het werken met een toetsenbord.

De hoofdvraag luidt: Hoe kunnen leraren van de middenbouw op een Jenaplanschool instructievaardigheden inzetten binnen het handschriftonderwijs? Binnen de deelvragen worden de volgende begrippen behandeld: handschriftonderwijs, instructievaardigheden, Jenaplanonderwijs, schrijfproblemen, blokschrift en verbonden schrift, kennis, vaardigheden, attitude en didactiek.

Uit het theoretisch kader blijkt dat er door de jaren heen minder aandacht wordt besteed aan het geven van handschriftonderwijs op de basisschool. Van de Rozenburg (in Van Gaalen, 2017) stelt dat er sprake is van didactische verwaarlozing. Schrijfproblemen bij leerlingen op de basisschool ontstaan door onvoldoende handschriftonderwijs in de klas of school, te weinig begeleide instructies of feedback en te weinig oefentijd (Van Everdingen, 2017). Het is nodig dat de leraar een actieve en kritische houding aanneemt (Van Everdingen, 2017). Het geven van instructie is een belangrijk onderdeel van alle onderwijsvaardigheden, dit geldt ook voor handschriftonderwijs. Een goede instructietechniek bij het aanvankelijk schrijfproces is van grote betekenis voor de leerlingen bij het inslijpingsproces (Leenders, Naafs, & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997). De rol van de leraar is van groot belang tijdens een les handschriftonderwijs.

Uit het vooronderzoek blijkt dat de leraren weinig tot geen tijd steken in het geven van een les handschriftonderwijs, dit is ook terug te zien tijdens de observaties in de stamgroepen. Daarnaast blijkt ook dat jaargroep drie de meeste aandacht krijgt, jaargroep vier en vijf schieten er vaak bij in. De leraren geven in de vragenlijsten aan behoefte te hebben aan een eenduidige werkwijze en afspraken binnen de middenbouw wat betreft handschriftonderwijs. Uit de enquête blijkt dat de leerlingen in de middenbouw het leren schrijven als een leuk vak ervaren.

Het ontwerp bestaat uit een PowerPointpresentatie voor kennisoverdracht, een handreiking, een lesvoorbereidingsformulier, een instructiekaart remediërende middelen en een verbaliseringskaart. Het ontwerp is gedurende zes weken uitgevoerd in de middenbouw door zeven leraren. Onder de methode van het onderzoek vielen observaties, evaluaties, feedbackmomenten en vragenlijsten. Uit de resultaten van het onderzoek naar het ontwerp blijkt dat de kennis en vaardigheden van de leraren uit de middenbouw zijn ontwikkeld. Voornamelijk het eigen instructievaardigheidsniveau van de leraren is verbeterd. De leraren geven zelf aan dat ze na de inzet van het ontwerp zichzelf, op een schaal van één tot tien, een acht kunnen geven wat betreft het eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs. Het is waardevol dat de leraren aan het ontwerp binnen het handschriftonderwijs blijven werken, dit kan zorgen op langere termijn voor verbeterde schrijfproducten van de leerlingen.

Abstract

Subject: hand writing education in middle school. *Target group:* middle school teachers of grades 3/4/5. *Design:* teachers prepare and teach hand writing classes guided by a manual and a form designed to prepare the classes. *Method:* observations, survey for pupils, questionnaires for teachers, evaluations, moments for feedback, log book and transfer of knowledge. *Conclusion:* Teachers are more competent in using instructional skills during hand writing education when they make use of the design.

At OJS de Zevensprong research has been conducted for several years. The goal of conducting research is improving results in different areas. The motivation for this research is based on the improvement of the writing method in the middle grades of OJS de Zevensprong. This improvement has caused the teachers to reflect on the current hand writing education. In the digital area, in which computers and tablets are omnipresent, hand writing education is important. American brain research (Mueller & Oppenheimer, 2014) shows that when learning to write, more brain areas are active than when working with a keyboard.

The main question is: How can middle school teachers at a “Jenaplanschool” make use of instructional skills within handwriting education? Within the subquestions the following terms will be treated: handwriting education, instructional skills, “Jenaplan”, writing problems, block letters and connected script, knowledge, skills, attitude and didactics.

The theoretical framework shows that throughout the years, less attention has been paid to teaching hand writing in primary education. Van de Rozenburg (in Van Gallen, 2017) argues that there is ‘didactic neglect’. Pupils’ writing problems in primary education are caused by insufficient hand writing education in class or at school, too little guiding instruction or feedback and not enough time to practice (Van Everdingen, 2017). It is necessary that the teachers takes on an active and critical attitude (Van Everdingen, 2017). Offering instruction is an important part of all educational skills, this also applies to hand writing education. A good instruction technique in the initial writing process is of crucial importance for pupils in the process of grinding (Leenders, Naafs & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997). The role of the teacher is of great importance in hand writing education.

The initial research shows that teachers put little to no time in teaching hand writing, this is also visible during the observations in the tribal groups. Furthermore, grade tree appears to receive the most attention, whereas grades four and five are forgotten. The teachers indicate in the questionnaires that they need an unambiguous way of work and agreements relating to handwriting education in middle school. The survey shows that pupils in middle school experience learning to write as pleasing.

The design consists of a PowerPoint presentation for transfer of knowledge, a manual guide, a form for preparing classes, instructioncard for remedial means and a card of verbalize. The design was executed during six weeks by seven middle school teachers. The method of the research consisted of observations, evaluations, moments of feedback and questionnaires. The research on the design shows that the knowledge and skills of the middle school teachers have developed. Primarily, the level of their own instructional skills has been improved. The teachers themselves indicate that after using the design, they can judge themselves with an eight out of ten with respect to their own instructional skill level within hand writing education. It is of importance that the teachers keep working on the design within handwriting education, since this can cause improvement of pupils’ writing products in the long term.

Inleiding

1.1 Aanleiding

Openbare Jenaplan School (OJS) de Zevensprong is een academische opleidingsschool. Tijdens het jaarlijkse onderzoek staat de schoolontwikkelingsvraag centraal. Het doel van onderzoek doen is het verbeteren van resultaten op verschillende gebieden. Dit kan zijn het verbeteren van leerkrachtvaardigheden. De afgelopen jaren zijn er onderzoeken uitgevoerd binnen het vakgebied taal. Er is onderzoek gedaan naar begrijpend luisteren in de onderbouw, begrijpend lezen in de middenbouw/bovenbouw, gericht op het modellen. Ook voortgezet technisch lezen en woordenschat zijn onderzocht in de middenbouw. Tijdens het laatste onderzoek stond binnen het vakgebied taal een effectieve leeromgeving, gericht op zelfsturing, intrinsieke motivatie en feedbackgesprekken, centraal.

Op OJS de Zevensprong staat dit jaar het handschriftonderwijs in de middenbouw centraal. De aanleiding voor dit onderzoek is gebaseerd op de vernieuwing van de schrijfmethode. Deze vernieuwing heeft de leraren aan het denken gezet wat betreft het huidige handschriftonderwijs. Er ontstaat twijfel bij de leraren over de juiste aanpak van handschriftonderwijs, binnen de drie/vier/vijf stamgroep. De kennis over handschriftonderwijs en attitude van de leraren spelen hierbij een rol. Juist in dit digitale tijdperk, waarin computers en tablets niet meer weg te denken zijn, is handschriftonderwijs wel degelijk van belang. Zo blijkt uit Amerikaans hersenonderzoek (Mueller & Oppenheimer, 2014) onder andere dat bij het leren schrijven met de hand meer hersengebied actief is dan bij het werken met een toetsenbord. Bewustwording van het belang van handschriftonderwijs bij de leraren in de middenbouw speelt een rol bij dit onderzoek.

1.1.1 OJS de Zevensprong

Het onderzoek zal plaatsvinden op OJS de Zevensprong. OJS de Zevensprong is een school in Emmeloord en de enige school binnen de Noordoostpolder die het Jenaplanonderwijs aanbiedt. De school vindt het belangrijk dat leerlingen zich veilig voelen en met plezier naar school gaan. Er wordt 'springlevend' geleerd, zodat de leerlingen zich optimaal kunnen ontwikkelen en ontplooiën. Naar schatting telt de school op dit moment 300 leerlingen. De onderbouw, de middenbouw en de bovenbouw. Er wordt gewerkt in stamgroepen. De leerlingen leren dat ze samen één groep zijn en niet een combinatiegroep van leerlingen uit drie verschillende leerjaren. Het leerjaar in de groep maakt niet uit, iedereen is gelijk (Winters & Velthausz, 2014). De onderbouw bestaat uit vier stamgroepen één/twee. De middenbouw heeft vijf stamgroepen drie/vier/vijf en de bovenbouw heeft vier stamgroepen zes/zeven/acht. Het onderzoek over handschriftonderwijs wordt uitgevoerd in de middenbouw. In de middenbouw wordt handschriftonderwijs gegeven aan de hand van twee verschillende methodes. In groep drie wordt gewerkt met de methode Pennenstreken. Dit is het eerste schooljaar dat hiermee gewerkt wordt en hier is voor gekozen omdat deze aansluit bij de leesmethode Veilig Leren Lezen: de Kim-versie, welke ook in groep drie gebruikt wordt. Zo wordt dezelfde lettervolgorde aangehouden bij Pennenstreken als bij Veilig Leren Lezen en worden dezelfde kernkleuren gebruikt, om het overzichtelijk voor de leerlingen te maken. In groep vier en vijf wordt gewerkt met de methode Schrift. Deze methode wordt al een aantal jaar gebruikt om handschriftonderwijs te geven en sinds dit schooljaar werken alleen groep vier en vijf nog uit deze methode.

1.2 Praktijkprobleem

Door de jaren heen wordt er minder aandacht besteed aan het handschriftonderwijs in de klas. Dit betekent in de praktijk dat onder andere het aanleerproces minder zorgvuldig gebeurt, waarbij de oefening, herhaling en evaluatie vaak te kort schieten (Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift, 2013). Graham (2009) adviseert dat in de groepen drie t/m vijf korte

sessies van meermalen per week, of zelfs dagelijks, aan de verwerving van het handschriftonderwijs gewijd moet worden. Hierbij is het advies vijftig-honderd minuten per week.

Uit gesprekken met de leraren uit de middenbouw is gebleken dat de leraren tijd te kort komen voor het geven van handschriftonderwijs. Groep drie krijgt dagelijks een korte instructie en vaak moeten groep vier en vijf zelfstandig een bladzijde uit de methode maken. Daarnaast blijkt uit een gesprek met de directeur en de bouwcoördinator van de middenbouw dat de leraren in de middenbouw verschillend invulling geven aan het handschriftonderwijs in de groep. Er zijn vijf stamgroepen en in elke stamgroep wordt op een andere manier aan het handschriftonderwijs gewerkt. Deze invulling past het beste bij de leraar van die stamgroep. Ook blijkt uit de afgenomen enquête dat de leraren in de middenbouw niet de benodigde tijd besteden om een letter aan te leren en/of te automatiseren. In een aantal bouwvergaderingen is daarom de vraag ontstaan hoe instructievaardigheden binnen het handschriftonderwijs kunnen worden ingezet en zijn er vragen over de voor- en nadelen van blokschrift en verbonden schrift in de middenbouw. De gewenste verbetering is dat de leraren vaardiger worden in het geven van handschriftonderwijs, waarbij de tijd effectief wordt ingevuld binnen de drie jaargroepen, wetend welk schrift het best passend is bij de visie van de school, van de leraren in de middenbouw en aansluit bij de leerlingen in de middenbouw.

1.3 Oriëntatie op onderwerp

Het leren schrijven verloopt in een aantal fasen. Volgens Kwast (2014) is de veronderstelling dat leerlingen in groep drie pas met het leren schrijven beginnen onjuist. De verschillende fasen van schrijven zijn als volgt: het kleuterschrijven, het voorbereidend schrijven, het aanvankelijk schrijven, het voortgezet schrijven en de schriftopvoeding. Het uiteindelijke doel is dat leerlingen een schrift beheersen, lezen en schrijven, om op deze manier gegevens te kunnen opslaan (Kwast, 2014). Het schrijven vindt plaats in verschillende situaties en heeft daarom ook verschillende functies. Volgens Van Eerd-Smetters en Alblas (2001) zijn er drie functies, namelijk: expressieve, communicatieve en zakelijke functies. Deze vinden plaats binnen: het schrijven in het handschriftonderwijs; het schrijven bij andere vakken; het schrijven voor jezelf en het alledaags schrijven. Het is dus van belang dat de leerling een leesbaar handschrift ontwikkelt, om zo alle hierboven genoemde functies te kunnen vervullen. Het handschriftonderwijs moet dus didactisch op orde zijn. Daar ligt de belangrijke taak van de leraar (Van Eerd-Smetters & Alblas, 2001).

1.4 Relevantie en actualiteit

Tegenwoordig zijn de computers en tablets niet meer weg te denken uit de maatschappij en het onderwijs. Binnen het onderwijs speelt de vraag of het nog wel nodig is om kinderen te leren schrijven. Het met de hand schrijven verdwijnt naar de achtergrond, er wordt steeds meer beroep gedaan op het typen van teksten in allerlei situaties (Francken, 2013). Maar juist in dit digitale tijdperk is ook het handschrift van belang. Met pen en papier kan in alle omstandigheden iets worden vastgelegd en worden gecommuniceerd. Er kan op terug worden gevallen als de stroom uitvalt (Van Everdingen, 2017). Uit onderzoeken van Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer, en Heuer (2011) en James en Engelhardt (2012) blijkt dat schrijven en typen verschillende effecten hebben op diverse cognitieve functies. Het schrijven met de hand beïnvloedt meer motorische vaardigheden. Ook activeren kinderen die nog niet kunnen lezen, meer hersengebied, wanneer ze een letter schrijvend met de hand leren. Het is van belang dat de leraren binnen het onderwijs zich bewust worden welke rol handschriftonderwijs heeft, binnen de ontwikkeling van het digitale tijdperk.

1.5 Onderzoeksdoel

De maatschappij verandert, er wordt steeds meer gebruik gemaakt van een computer of tablet. Dit is ook in het onderwijs terug te zien. Het doel van dit onderzoek is dat leraren zich bewust worden van het belang van het geven van handschriftonderwijs. Daarnaast ontwikkelen de leraren kennis en vaardigheden over het geven van handschriftonderwijs in de middenbouw. Tijdens het uitvoeren van dit onderzoek staat de leraar centraal.

1.6 Begripsdefiniëring

Om ervoor te zorgen dat er gedurende deze paper geen twijfel bestaat over de betekenis van de volgende begrippen: handschriftonderwijs, middenbouw, verbonden schrift, blokschrift en instructievaardigheden, zal hieronder de definitie van deze begrippen beschreven staan.

Tabel 1

Begripsdefiniëring

Handschriftonderwijs	De specifiek gegeven schrijfles, waar de leerlingen de technische vaardigheden van het schrijven leren (Hofman, 2012; Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2001; Van Engen, 1997).
Middenbouw	De leerlingen van de groepen 3, 4 en 5. Deze leerlingen zijn gemiddeld zes tot negen jaar. De fysieke, sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling verandert op dit gebied veel ten opzichte van de kleutertijd (Hooijmaaijers, Stokhof & Verhulst, 2012).
Verbonden schrift	Schrift waarbij de letters verbonden geschreven worden. Ook wel aan elkaar schrijven genoemd, de woorden vormen één lijn (Kwast, 2014).
Blokschrift	Schrift dat gebaseerd is op meetkundige elementen, de cirkel en de rechte lijn. De geschreven letters staan los van elkaar (Kwast, 2014).
Instructievaardigheden	Het geven van instructie, het begeleiden van het oefenen van het schrijfproduct en het geven van feedback op het schrijfproduct en proces, binnen een didactisch goede les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen 2009; School aan Zet, 2012).

1.7 Hoofdvraag en deelvragen

Naar aanleiding van de probleemstelling zijn de volgende hoofdvraag en deelvragen opgesteld:

Hoofdvraag

Hoe kunnen leraren van de middenbouw op een Jenaplanschool instructievaardigheden inzetten binnen het handschriftonderwijs?

Deelvragen

Generieke kennis

1. Wat zijn de essentiële factoren bij het geven van handschriftonderwijs?
2. Wat zijn de essentiële factoren bij instructievaardigheden?
3. Hoe kunnen instructievaardigheden op een Jenaplanschool ingezet worden?
4. Wat zijn de meest voorkomende schrijfproblemen binnen het handschriftonderwijs?
5. Wat zijn de voor- en nadelen van blokschrift en verbonden schrift?

Contextkennis

6. Wat is de huidige stand van zaken omtrent het handschriftonderwijs wat betreft:
 - a. Het handelingsrepertoire (kennis, vaardigheden, attitude) van de leraren?
 - b. Het aanbod (hoe vaak en op welke wijze)?
7. Welke houdingen en opvattingen hebben leerlingen uit de middenbouw over het handschriftonderwijs?

Ontwerpkennis

8. In hoeverre voldoet het ontwerp, gericht op handschriftonderwijs in de middenbouw, in de praktijk?

1.8 Structuur

Om de bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden, is deze thesis opgebouwd in een aantal hoofdstukken. In hoofdstuk twee zal een theoretisch kader te vinden zijn, die antwoord geeft op de generieke kennis vragen. Hoofdstuk drie bestaat uit het vooronderzoek, waarin de context vragen beantwoord worden. Zo ontstaat er een beeld uit de praktijk. Aan de hand de verzamelde gegevens uit de theorie en praktijk, zal een ontwerp worden gemaakt. In hoofdstuk vier is dit ontwerp te vinden, samen met de resultaten van dit ontwerp. Ook wordt in hoofdstuk vier de conclusie geschreven, waarin, onder andere, antwoord gegeven op de hoofdvraag. Tot slot wordt in hoofdstuk vijf de discussie beschreven. Daarin staan de discussiepunten, vragen, aanbevelingen voor de praktijk en suggesties voor vervolgonderzoek.

Theoretisch kader

2.1 Inleiding theoretisch kader

De deelvragen met betrekking tot de generieke kennis worden met de literatuur verkend en beantwoord. De bevindingen worden beschreven in dit theoretisch kader. De opbouw van dit theoretisch kader is als volgt: paragraaf 2.2 zal gaan over de essentiële factoren binnen het handschriftonderwijs. Paragraaf 2.3 gaat vervolgens over de essentiële factoren bij instructievaardigheden. Het Jenaplanonderwijs wordt hierbij ook betrokken. Daarna gaat paragraaf 2.4 over schrijfproblemen en in paragraaf 2.5 wordt het verschil tussen het blokschrift en verbonden schrift belicht. Tot slot bevat paragraaf 2.6 de conclusie van dit theoretisch kader.

2.2 Handschriftonderwijs

2.2.1 Handschriftonderwijs

De term ‘handschriftonderwijs’ is nieuw op de basisschool. Binnen het basisonderwijs bestonden vroeger drie kernvakken: rekenen, taal en schrijven. Tegenwoordig wordt de term ‘schrijven’ ook voor het taalonderdeel stellen gebruikt binnen het kernvak taal. Dit zorgt voor verwarring tussen beide kernvakken. Daarom wordt voor het kernvak schrijven een nieuwe term gebruikt, namelijk handschriftonderwijs (Van Buuren, 2007). Handschriftonderwijs wordt gedefinieerd als de specifiek gegeven schrijfles, waar de leerlingen de technische vaardigheden van het schrijven leren (Hofman, 2012; Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2001; Van Engen, 1997). Naast de specifiek gegeven schrijfles, is er in het onderwijs sprake van handschrift verwerkende taken, zoals het schrijven bij andere vakken. Het leren schrijven ligt aan de basis voor het kunnen uitvoeren van deze handschrift verwerkende taken (Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2001).

Het schrijfproces verloopt in een aantal fasen. Volgens Kwast (2014) is de veronderstelling dat leerlingen in groep drie pas beginnen met aanleren van het schrijven, onjuist. Vanaf de babytijd worden er voortdurend lettervormen waargenomen. Geleidelijk ontstaat de behoefte en de noodzaak om zelf lettervormen te maken (Hamerling & Scholten, 2007). Dit komt terug in groep één en twee, tijdens de fase van het kleuterschrijven. Na deze fase vindt het voorbereidend schrijven plaats. Deze begint eind groep twee tot halverwege groep drie, dan gaat deze fase over in het aanvankelijk schrijven, dat plaatsvindt in groep drie en vier. Tijdens het aanvankelijk schrijven leren de leerlingen de letters van het alfabet en de combinaties en verbindingen schrijven. Schrijven bestaat uit het maken van bewegingen. Door oefening en herhaling lukt het om de beweging soepel en doelgericht te maken. Het leren schrijven is een ingewikkeld proces. Integratie van cognitieve, visuele en perceptieve vaardigheden in combinatie met de groei van kleinmotorische bewegingen, maakt dat een leerling rond zijn zesde of zevende jaar toe is aan het leren schrijven van verschillende lettervormen. Dan is de integratie bij een leerling voldoende ontwikkeld (Kwast, 2014; Van Hagen & Valkenburg, 2010; Van Engen, 1997). Wanneer de leerlingen in groep drie en vier het schrijven hebben aangeleerd, moet dit in groep vijf en zes geautomatiseerd worden. Deze fase wordt het voortgezet schrijven genoemd. Hierbij ligt het accent op het verder inslijpen van de letters en verbindingen. Het schrift moet zodanig geautomatiseerd worden, dat de letters en verbindingen zonder veel energie geschreven kunnen worden. Het schrijven wordt een communicatiemiddel. Binnen het onderwijs is de fase van het voortgezet schrijven het meest ondergewaardeerd (Kwast, 2014). Het is van belang dat in deze fase genoeg aandacht wordt besteed aan het automatiseren van lettervormen. Dit proces vergt tijd en begeleiding van de leraar (Kwast, 2014; Van Engen, 1997). Tot slot vindt aan het einde van de basisschool de schriftopvoeding plaats. Hierbij gaat het om het verfijnen van de schrijfbewegingen en de ontwikkeling van het persoonlijk handschrift. (Kwast, 2014; Van Hagen & Valkenburg, 2010). Het onderwijs speelt een grote rol in de manier waarop leerlingen uiteindelijk het schrijfproces uitvoeren.

2.2.2 Het belang van handschriftonderwijs

Tegenwoordig zijn de computers en de tablets niet meer weg te denken uit de maatschappij en het onderwijs. Werken op de laptop wordt steeds belangrijker. Er wordt dan ook steeds meer beroep gedaan op het typen van teksten in allerlei situaties. Het met de hand schrijven verdwijnt naar de achtergrond (Francken, 2013). Echter, de evolutie van techniek en communicatieve media is sneller gegaan dan de evolutie van het brein van de mens (Van Everdingen, 2017). Zo blijkt uit onderzoeken van Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer, en Heuer (2011) en James en Engelhardt (2012) dat schrijven en typen verschillende effecten hebben op diverse cognitieve functies. Amerikaans hersenonderzoek (Mueller & Oppenheimer, 2014) wijst uit dat bij het leren schrijven met de hand meer hersengebied actief is dan bij het werken met een toetsenbord. Het schrijven van letters zorgt voor een variatie in de manier waarop een letter geschreven wordt. De letters worden elke keer net wat anders geschreven. Dit is voor leerlingen essentieel om de verschillende eigenschappen van letters te leren. Het draagt bij aan het herkennen, onderscheiden en onthouden van letters (Francken, 2013). Typen is volgens Konnikova (2014) een middel om snel en effectief iets op papier te zetten, maar het vermogen om snel en goed informatie op te nemen kan hierdoor worden aangetast. Psycholoog James (in Konnikova, 2014) benadrukt dat het van belang is dat leerlingen beginnen met het leren schrijven op papier. Leerlingen die schrijven laten in drie hersengebieden een toegenomen activiteit zien. Deze drie hersengebieden gebruiken volwassenen om vloeiend te lezen en te schrijven.

Daar komt nog bij dat het leren en kunnen schrijven ook een groot effect heeft op de motorische vaardigheden. Het leren schrijven vereist een coördinatie van meerdere lichamelijke en mentale functies: kijken, bewegen en denken moeten samenwerken. In tegenstelling tot het swypen en bedienen van toetsen, draagt leren schrijven ook bij aan een vollediger groei van het kindbrein en aan een complexere fijn-motorische ontwikkeling (Van Everdingen, 2017).

2.2.3 Criteria voor handschriftonderwijs

Het is van essentieel belang dat er handschriftonderwijs gegeven wordt op de basisschool. Echter wordt er door de jaren heen steeds minder aandacht besteed aan het handschriftonderwijs in de klas. Van de Rozenberg (in Van Gaalen, 2017) stelt dat er sprake is van didactische verwaarlozing. Dit betekent in de praktijk dat onder andere het aanleren van schrijven minder zorgvuldig gebeurt. Oefening, herhaling en evaluatie tijdens een les handschriftonderwijs schieten vaak te kort (Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift, 2013; Hamerling & Scholten, 2006).

Het geven van handschriftonderwijs valt binnen het onderwijs onder kerndoel 8: ‘De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.’ (Stichting Leerplanontwikkeling Nederland, 2009). Binnen het domein schriftelijk onderwijs, onder de leerlijn Nederlands, is dit de enige plek waar handschriftonderwijs genoemd wordt. Toch zijn er wel degelijk specifieke doelen binnen het handschriftonderwijs. Doelen binnen het aanvankelijk schrijven (groep drie en vier) zijn volgens Van Engen (1997):

- Het kunnen schrijven met een correcte zit-schrijfhouding;
- In staat zijn tot het ontspannen schrijven met een correcte driepuntspotlood- en pengreep;
- Het kunnen schrijven met een correcte ligging van het schrijfschrift;
- Het kunnen schrijven van de kleine letters en hoofdletters en hun onderlinge verbindingen met de juiste schrijfbewegingen;
- In staat zijn tot het schrijven van betekenisloze letterparen;
- Het kunnen schrijven op kleinere liniatuur.

Doelen voor het voorgezet schrijven (groep vijf en zes) zijn (Van Engen, 1997):

- Het kunnen schrijven met een correcte zit-schrijfhouding en correcte pengreep;
- Het vlot kunnen schrijven van alle letters en hun onderlinge verbindingen;
- Het automatiseren van de cijfers en leestekens;
- Het kunnen schrijven op enkelvoudige liniatuur met tweeënhalf millimeter romphoogte;
- Een korte periode in vlot tempo leesbaar kunnen schrijven van dertig letters per minuut;
- Zelfstandig in staat zijn eigen handschrift op handschriftcriteria te beoordelen.

Uiteindelijk leiden deze doelen tot de einddoelstelling van het handschriftonderwijs, namelijk: De leerlingen kunnen goed ogend, vlot en duidelijk leesbaar voor anderen schrijven, met de voorkeur voor rechtshellend verbonden schrift (Kwast, 2014; Van Engen, 1997).

Deze doelen zouden tijdens een les handschriftonderwijs naar voren moeten komen, maar in het basisonderwijs is er nauwelijks tot geen toezicht op de kwaliteit van handschriftonderwijs door schooldirecties, inspectie, SLO of Vereniging Hogescholen. Dit maakt het voor de leraren makkelijker om (onbewust) minder aandacht in de klas te besteden aan het geven van handschriftonderwijs (Van Everdingen, 2017). Hierbij spelen volgens Van Everdingen (2017) de competentiegevoelens van de leraar ook een rol. Negatieve competentiegevoelens kunnen zorgen voor het stagneren van de handschriftontwikkeling bij leerlingen op de basisschool. Van de leraar wordt tijdens het geven van een les handschriftonderwijs een kritische en actieve houding verwacht. De rol van de leraar is van groot belang.

De factor tijd heeft ook een belangrijke rol binnen het handschriftonderwijs. Het is nodig dat handschriftonderwijs een regelmatige tijdssequentie heeft binnen het dag- en weekrooster. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen. Schrijfproblemen bij kinderen op de basisschool ontstaan door onvoldoende (tijd voor) handschriftonderwijs in de klas of op school, te weinig begeleide instructies of feedback en te weinig oefentijd (Van Everdingen, 2017). Het verzorgen van een les handschriftonderwijs vereist een goede voorbereiding en een heldere instructie.

2.3 Instructievaardigheden

Instructie is het hart van effectief onderwijs, het is essentieel in de onderwijspraktijk. De instructie van een leraar beïnvloedt de leerprestaties op alle vakgebieden. Instructie is een belangrijk onderdeel van het hele repertoire van onderwijsvaardigheden. Een goede instructietechniek bij het aanvankelijk schrijfproces is van grote betekenis voor de leerlingen bij het inslijpingsproces. Dit is het proces om de letters geautomatiseerd te kunnen schrijven (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Leenders, Naafs, & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997). Leerlingen hebben recht op een goed georganiseerde les. De leraar maakt het verschil, omdat de meeste leerlingen de leraar nodig hebben om tot leren te komen. Het geven van een instructie speelt hierin een belangrijke rol. Kenmerken van een goede instructie zijn (Hollingsworth & Ybarra, 2017):

- De aanpak is effectief (leerlingen leren goed) en efficiënt (leerlingen leren snel);
- De aanpak is bewezen effectief;
- De aanpak maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden volgens heldere uitgangspunten;
- De aanpak kan gebruikt worden voor alle vakgebieden, leeftijden en groepen;
- De aanpak zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.

2.3.1 Instructie in het Jenaplanonderwijs

In het Jenaplanonderwijs staan vier basisactiviteiten centraal: gesprek, spel, werk en viering. Hierbij staat het kind in het middelpunt, gekoppeld aan maatschappelijke ontwikkelingen (Velthausz & Winters, 2014). Binnen het Jenaplanonderwijs wordt gewerkt in stamgroepen. Een stamgroep is één groep kinderen, bestaande uit twee of drie verschillende leerjaren. Het idee is dat er geleerd wordt op het niveau van het kind. Wanneer een kind na de zomervakantie weer in de stamgroep komt, gaat het verder met leren waar het voor de vakantie gebleven was (Velthausz & Winters, 2014). Volgens Boes (2014) hebben stamgroepen een aantal voordelen. Zo doen zich vruchtbare ontwikkelingsmomenten voor, door de verschillen in leeftijd binnen een stamgroep. Ook neemt elk kind gedurende de twee/drie jaar steeds een andere rol aan binnen de stamgroep. De ouderen helpen de jongsten en vervolgens worden de jongsten een keer oudsten, die dan weer de jongsten helpen. Hierdoor is er ook sprake van een optimale sociale ontwikkeling. Kinderen leren leidinggeven en ontvangen, sturen en gestuurd worden. Zo is een goed functionerende stamgroep een speel-, leer- en leefgemeenschap (Boes, 2014). Het werken met een stamgroep heeft gevolgen voor de manier van instructie geven. Volgens Jenaplan Advies & Scholing (JAS) (2011) kan instructie gegeven worden in de vorm van directe instructie, zoals te zien is in Figuur 1.



Figuur 1. Directe instructie. Overgenomen uit ‘Jenaplan routeboek groepszorg’ (p. 28) door Jenaplan Advies & Scholing, 2011, Echten: Jenaplan Advies & Scholing.

Het model van directe instructie in Figuur 1 sluit aan bij het model van Expliciete Directie Instructie (EDI). Het EDI-model gaat uit van directe instructie, waarbij de leraar een sturende rol vervult en verantwoordelijkheid stapsgewijs overdraagt aan leerlingen. Dit model kan aansluiten bij het Jenaplanonderwijs, omdat het tegemoetkomt aan het natuurlijk leren, iets wat binnen het Jenaplanonderwijs ook een rol speelt (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Leenders, Naafs, & Van den Oord, 2013; Jenaplan Scholing & Advies, 2011).

2.3.2 Instructie les handschriftonderwijs

Kwast en Van Everdingen (2009) hebben een tienstappenplan ontworpen, om het optimale uit een les handschriftonderwijs te halen. De rol van de leraar is van essentieel belang. Hierbij wordt ook het EDI-model ingezet. Het tienstappenplan, gekoppeld aan het EDI-model, is gegeven in Tabel 2 (Van Everdingen, 2018; Hollingsworth & Ybarra, 2017; Kwast & Van Everdingen, 2009):

Tabel 2

Tienstappenplan gekoppeld aan EDI-model (Van Everdingen, 2018; Hollingsworth & Ybarra, 2017; Kwast & Van Everdingen, 2009)

Tienstappenplan	Expliciete Directe Instructiemodel
1. Motiverende inleiding	Activeren van voorkennis en lesdoel
2. Oriëntatiefase	Onderwijzen van het concept
3. Materieel handelen	Onderwijzen van de vaardigheid
4. Verbale fase	Belang van de les
5. Warming-up	
6. Zit-schrijfhouding/penhantering	
7. Oefenfase	Begeleide inoefening
8. Zelfstandige verwerking (verlengde instructie/ remediëring aan de instructietafel)	Lesafsluiting en verlengde instructie en zelfstandige verwerking
9. Pauze	Taakwerk en periodieke terugblik
10. Afsluiting (kritische reflectie)	Grote lesafsluiting en terugblik

Naast het feit dat het tienstappenplan gekoppeld is aan het EDI-model, is de manier van instructie geven met het tienstappenplan ook gebaseerd op de leertheorieën van Gal'perin en Van Parreren (Van Engen, 1997). De theorie van Gal'perin heeft de basisgedachte dat de materiële menselijke activiteit (het handelen) de grondslag vormt voor het ontstaan van het psychische, het bewustzijn. Uit materiële handelingen ontstaan mentale handelingen. Gal'perin (in Van der Veen & Van der Wal, 2012, p.107) heeft aan de hand van deze gedachte een trapsgewijze vorming van mentale handelingen opgesteld. Het leerproces is, volgens hem, onder te verdelen in vijf trappen, omdat het leerproces trapsgewijs verloopt (Van der Veen & Van der Wal, 2012):

- Oriëntatie op de handeling en het opstellen van een handelingsplan;
- De handeling wordt op materieel niveau uitgevoerd (praktisch handelen);
- De handeling wordt op verbaal niveau uitgevoerd, waarbij deze hardop wordt verbaliseerd (uitwendig taalgebruik);
- De handeling wordt op verbaal niveau uitgevoerd; het uitwendig taalgebruik is vervangen door innerlijk spreken. Het denken wordt niet meer door de materie gestuurd maar door de taal;
- De handeling is verinnerlijkt; de verbale handelingsstructuur is verkort tot een mentale handelingsstructuur.

De manier waarop Gal'perin kijkt naar het leerproces, komt terug in het tienstappenplan van Kwast & Van Everdingen (2009). Hierbij sluit ook Van Parreren aan. Van Parreren (in Van der Veen & Van der Wal, 2012, p. 113) geeft aan dat het onderwijsprogramma nu gericht is op het instrueren van de uitvoering van de taak. De fase van de oriëntering komt echter vóór de fase van de uitvoering van de taak. Toch wordt de fase van de oriëntering door velen verwaarloosd of genegeerd, terwijl deze fase van wel degelijk belang is. Wanneer de fase van de oriëntering wordt overgeslagen, gebeurt het leren niet inzichtelijk volgens Van Parreren (in Van der Veen & Van der Wal, 2012, p.113). Daarom zijn stap 2 en 3, oriëntatiefase en materieel handelen, van belang in het tienstappenplan (Van Everdingen, 2018; Kwast & Van Everdingen, 2009).

Binnen het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) kunnen de doelen van het handschriftonderwijs, zoals Van Engen (1997) beschrijft, verdeeld worden in verschillende kleine instructies. Het is van essentieel belang om deze instructies tijdens een les handschriftonderwijs terug te laten komen:

1. Instructie over de correcte zit-schrijfhouding

Het aanleren van een correcte zit-schrijfhouding heeft als functie dat de leerling ontspannen het schrijfproces kan leren. Het nodigt uit tot soepel bewegen en voorkomt onnodige vermoeidheid (Van Hagen & Valkenburg, 2010; Van Engen, 1997). Er is sprake van een correcte zit-schrijfhouding, wanneer de leerling (Kwast, 2014):

- Rechtop zit, met het hoofd iets gebogen en de onderrug tegen de stoelleuning;
- De onderarmen ontspannen op tafel heeft liggen, met de ellebogen ongeveer vijf centimeter buiten de tafelrand;
- Met het onderbeen loodrecht op het bovenbeen zit, dus met een hoek van negentig graden;
- Met de voeten naast elkaar zit, of met de ene voet iets achter de andere voet;
- Een afstand van ongeveer dertig centimeter heeft tussen het oog en het schrijfbld.

De leraar heeft kennis van de bovenstaande punten nodig. Zodra er enige spanning geconstateerd wordt in het lichaam van de leerling, moet de leraar in staat zijn om dit te corrigeren. Bij elke schrijfactiviteit die plaatsvindt is het van belang om te letten op een correcte zit-schrijfhouding (Kwast, 2014).

2. Instructie met betrekking tot juiste pen/potlood greep

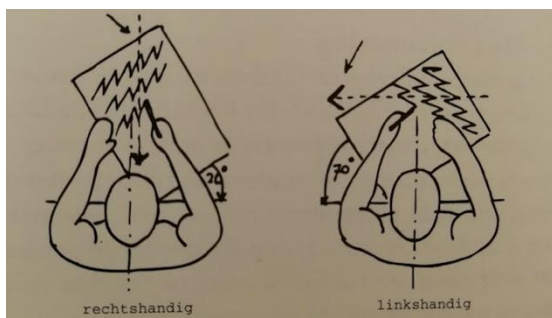
Bij leerlingen in de middenbouw komen drie soorten pengrepen voor, namelijk: de functionele of dynamische driepuntsgreep, een pengreep waarbij de duim dominant is en een pengreep waarbij de middelvinger dominant is. Het soepel en vloeiend schrijven van letters en letterparen, ook wel het ballistisch bewegen genoemd, past het best bij de functionele of dynamische driepuntsgreep. De andere twee pengrepen zorgen ervoor dat de schrijfbewegingen met de gehele hand worden uitgevoerd, in plaats van met de pols (Van Hagen & Valkenburg, 2010). De leraar moet zeer attent zijn op een juiste pen/potlood greep. Een verkeerde greep kan nare gevolgen hebben voor het schrift en er kan schrijfkramp ontstaan. Daarom moet de leraar zich ook bewust zijn van een verschillende pen/potlood greep bij rechts- en linkshandigen leerlingen (Kwast 2014). Een juiste pen/potlood greep komt tot stand wanneer (Kwast, 2014):

- De pen van onderen ondersteund wordt met een licht gebogen middelvinger;
- De duim en de wijsvinger ligt gebogen worden en ze de pen ontspannen vast houden;
- De zijkant van de pink en de hand licht op de tafel of op het papier rusten. Samen met de vingers voeren ze de schrijfbeweging uit, oplopend van links naar rechts;
- De linkshandigen leerlingen de pen op de juiste hoogte vasthouden, drie à vier centimeter van de punt af.

3. Instructie van de papierligging

Ook bij de papierligging is er verschil tussen rechts- en linkshandigen, zoals te zien is in Figuur 2. Bij rechtshandigen ligt het schrift rechts van de lichaamsas. Het schrift licht onder een hoek van vijftien-twintig graden van de tafelrand, oplopend van links naar rechts. Bij het schrijven schuift de linkerhand het schrift steeds iets hoger (Kwast, 2014).

Bij linkshandigen ligt het schrift links van de lichaamsas. Het schrift ligt onder een hoek van zeventig-vijfenzeventig graden van de tafelrand, aflopend van links naar rechts. Bij het schrijven schuift de rechterhand het schrift steeds iets hoger (Kwast, 2014).



Figuur 2. Papierligging. Overgenomen uit "Schrijven kun je leren" (p. 57) door Kwast, 2014, Alkmaar: Stylus et Cultura.

4. Instructie over het verbinden van letters

Het aanleren van het rechtshellend verbonden schrift in de middenbouw begint in groep drie. Dit verloopt als volgt: eerst wordt het woord of de letters gelezen of gehoord. In het geheugen van de leerling worden de letters die bij de klanken horen opgezocht. Dan start de motorische vertaling. In het geheugen wordt opgezocht hoe de letter geschreven moet worden, dan wordt de grootte van de letter gekozen. Vervolgens ontvangen de schrijfspieren de opdracht en de bijbehorende signalen en wordt tot slot het woord geschreven. Dit is een razendsnel proces dat ervoor zorgt dat de letters verbonden worden geschreven (Kwast, 2014). Dit betekent dat er tijdens de instructie aandacht besteed moet worden aan de verbindingen tussen letters, zodat de leerlingen deze in het geheugen opslaan. Vooral tijdens stap vier van het tienstappenplan, de verbalisering, komt dit naar voren. Door een duidelijke verbalisering van de leraar, onthoudt de leerling de verbinding beter (Kwast, 2014; Van Hagen & Valkenburg, 2010).

Zoals uit het bovenstaande blijkt, speelt de instructie een grote rol in het handschriftonderwijs. De leraar is hierbij van essentieel belang. Toch kan het zijn dat na de instructie leerlingen moeite hebben met het schrijfproces en -product. De leraar kan, door middel van een verlengde instructie, deze leerlingen helpen. Hierbij zijn ondersteunende schrijfmaterialen van belang.

2.4 Schrijfproblemen

Het is voor leraren van belang om grip te krijgen op de oorzaken van schrijfproblemen. Oorzaken van schrijfproblemen zijn (Van Hagen & Valkenburg, 2010; Kwast 2014):

- Taakaanpak
Het leren schrijven is een ingewikkeld proces. Het schrijfproces valt onder een kleinmotorische taak. Het uitvoeren van deze taak vereist een analytische werkhouding en er moet geconcentreerd en gemotiveerd gewerkt kunnen worden. De leerling moet precies weten hoe en op welke plek hij de schrijftaak moet uitvoeren. Hierbij moeten de wil en de rust bij de leerling aanwezig zijn;
- Kleinmotorische bewegingen – lichamelijke oorzaken (al of niet aangeboren)
Om letters te kunnen schrijven is het nodig dat de duim, wijs- en middelvinger specifieke bewegingen kunnen uitvoeren. De leerling moet tijdens het schrijven kunnen versnellen of vertragen en druk kunnen vermeerderen en verminderen met de pen. Dit moet allemaal tegelijkertijd gebeuren;
- Koppeling van taal aan motoriek – verstandelijke ontwikkeling
Bij leerlingen wordt een beroep gedaan op de semantische, linguïstische en syntactische aspecten tijdens het bedenken en opschrijven van woorden en zinnen. Wanneer een leerling een lees- of spellingsprobleem heeft, heeft dit invloed op het schrijfproces;
- De manier en wijze van instructie geven
Een effectieve wijze van instructie geven zal bij de leerlingen meer rendement opleveren. Hierbij werkt het gebruiken van een lesmodel voor de leraar en de leerlingen ondersteunend;
- Schrijfmateriaal – materiële oorzaken
Het schrijfmateriaal moet bij de pengreep van de leerling passen, anders kost het de leerling meer energie om goed te kunnen presteren. Het uitvoeren van de schrijfbewegingen kosten dan meer moeite en het is dan vermoeiend om te schrijven. Daarnaast spelen de zit-schrijfhouding, schriftligging en meubilair ook een rol.

Eén van de bovenstaande oorzaken kan al zorgen voor schrijfproblemen bij leerlingen. Door als leraar aandacht te besteden aan een goede, complete instructie, zijn de meeste schrijfproblemen binnen de school op te lossen (Van Everdingen, 2017). Uit onderzoek van Feder en Majnemer (2007) is gebleken dat (hand)schriftproblemen vaak negatieve effecten hebben op leerresultaten en zelfvertrouwen van leerlingen. Wanneer leerlingen moeite hebben met een handschrift verwerkende taak, neemt de motivatie en het zelfvertrouwen af. Dit heeft niet alleen een negatief effect binnen het

vakgebied handschriftonderwijs, maar ook binnen de andere vakgebieden, omdat de handschrift verwerkende taken worden vermeden (Feder & Majnemer, 2007). Het is van belang dat de leraar inzicht heeft in de schrijfproblemen die spelen in de klas.

Schrijffouten die gemaakt worden, komen in drie categorieën voor: in de beweging, ruimteverdeling en vormgeving. Bij de beweging gaat het om het schrijfproces, op welke manier de leerling zijn pen en hand beweegt tijdens het schrijven, ook wel het schrijfspoor genoemd. Ruimteverdeling gaat over de ruimte die de leerling op het papier inneemt, tijdens het schrijven. Tot slot gaat het bij de vormgeving om het schrijfproduct, hoe het geschreven product van de leerling er uit ziet. Is het schrijfproduct leesbaar? Deze schrijffouten hangen bij een leerling met schrijfproblemen vaak samen. Het is van belang dat de leraar tijdens een les handschriftonderwijs let op de beweging, ruimteverdeling en vormgeving van de leerlingen. Hier kunnen dan, indien nodig, passende remediërende middelen voor gezocht worden, om zo de leerling verder te helpen (Kwast, 2014).

2.5 Blokschrift of verbonden schrift

Binnen de verschillende schrijfmethodes in Nederland wordt er onderscheid gemaakt tussen twee verschillende schriften, het blokschrift en het verbonden schrift (Van Hagen & Valkenburg, 2010). Over het algemeen wordt op de Nederlandse scholen rechtshellend verbonden schrift gehanteerd, en kiezen leraren voor leerlingen die schrijfproblemen hebben veelal voor het aanleren van het blokschrift. Het blokschrift en verbonden schrift kennen beide voor- en nadelen, deze zullen hieronder belicht worden.

2.5.1 Blokschrift

Blokschrift is het schrift dat gebaseerd is op meetkundige elementen: de cirkel en de rechte lijn. De geschreven letters staan los van elkaar (Kwast, 2014). De meetkundige elementen zorgen voor een duidelijke herkenbaarheid vanaf groep 3. Naast de duidelijke herkenbaarheid, is blokschrift ook makkelijk aan te leren. De fijne motoriek hoeft nog niet optimaal ontwikkeld te zijn om het blokschrift te kunnen schrijven. Het blokschrift wordt sneller aangeleerd dan verbonden schrift, dit zorgt ervoor dat blokschrift een efficiënt schrift is. De duidelijke herkenbaarheid van de letters en de efficiëntie zorgen ervoor dat de leesbaarheid van kinderhandschriften omhoog gaat. Daarnaast ziet het schrift er veelal netjes en regelmatig uit. De leerlingen ervaren hierdoor sneller een succeservaring, omdat ze netjes kunnen schrijven. Ook kunnen leerlingen met dyslexie, door de netheid en regelmatigheid, de geschreven woorden beter lezen. Het kost minder tijd om te lezen, dus de losse letters zorgen voor een hogere leesbaarheid. Tot slot kan in het blokschrift vlot geschreven worden, waardoor het onderdeel temposchrijven geen probleem hoeft te zijn (Van Hagen & Valkenburg, 2010; Kwast, 2014; Schweitzer, 2014; Schweitzer, 2017).

Echter, er zijn ook tegenstanders van het aanleren van blokschrift. Hamerling (in Van Breugel, 2014, p.26) geeft aan dat het aanleren van blokletters in groep drie niet zijn voorkeur heeft, omdat de ruimtelijke oriëntatie van leerlingen in groep drie is nog onvoldoende ontwikkeld is, waardoor de leerlingen nog niet rijp zijn om blokletters te schrijven. Ook raden Scholten en Hamerling (2006) en Kwast (2014) het blokschrift af, omdat het ergonomisch voor de leerling minder goed is. Het blokschrift wordt vanuit de schouder geschreven, wat veel spanning oplevert. Hierdoor wordt een verkeerde lichaamshouding en penhantering aangenomen, waardoor kramp kan ontstaan. Daarnaast is de ontwikkeling van het woordbeeld minder actief bij het blokschrift. Dit komt omdat de woorden letter voor letter worden geschreven (Kwast, 2014).

2.5.2 Verbonden schrift

Verbonden schrift is het schrift waarbij de letters verbonden geschreven worden. Het wordt ook wel ‘aan elkaar schrijven’ genoemd, de woorden vormen één lijn (Kwast, 2014). Het verbonden schrift zorgt voor meer woordgevoel bij de leerlingen, dit bevordert het lezen, omdat de nadruk ligt op het woordbeeld. Het woord wordt in zijn geheel uitgesproken, gelezen en geschreven. Daarnaast geeft het verbonden schrift minder aanleiding tot spiegelen of rotatie van de letters, dit kan helpen voor leerlingen met dyslexie. Ook heeft het verbonden schrift een duidelijk begin- en eindpunt, dit komt de regelmatigheid, de schrijfrichting, de lettergrootte en schrijfsnelheid ten goede. Het verbonden schrift stimuleert de cognitieve functies binnen de hersenen, wat kan zorgen voor een beter resultaat op alle vakgebieden. Tot slot wordt het verbonden schrift vanuit de onderarm en de pols geschreven. De pengreep is meer ontspannen. Hierdoor kan het verbonden schrift met meer ontspanning geschreven worden (Scholten & Hamerling, 2006; Hamerling, 2014; Kwast, 2014; Van Everdingen, 2017).

Echter, ook het verbonden schrift heeft een aantal nadelen. Het aanleren van verbonden schrift kost meer tijd. Het is een ingewikkeld leerproces, waarbij de leerlingen geconcentreerd aan de slag moeten. Er is een goed ontwikkelde fijne motoriek nodig, om te kunnen beginnen aan het leren schrijven met verbonden schrift. Dit zorgt vaak bij leerlingen voor een demotiverend gevoel, omdat de succeservaring pas later komt. Het verbonden schrift is ook in het begin minder goed leesbaar. Het verbonden schrift vereist veel oefening en herhaling. Hierbij is de rol van de leraar ontzettend belangrijk (Schweitzer, 2014).

2.6 Conclusie

Uit dit theoretisch kader blijkt dat het geven van handschriftonderwijs wel degelijk van belang is. Er komt naar voren dat er binnen de maatschappij, en ook in het onderwijs, steeds meer uit wordt gegaan van het werken met computers en tablets. Het met de hand schrijven verdwijnt hierdoor naar de achtergrond (Francken, 2013), terwijl uit onderzoeken van Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer, en Heuer (2011) en James en Engelhardt (2012) blijkt dat schrijven en typen verschillende effecten hebben op diverse cognitieve functies. Ook op de motorische vaardigheden is de invloed van schrijven anders dan typen. Het leren schrijven vereist een coördinatie van meerdere lichamelijke en mentale functies. Het draagt bij aan een vollediger groei van het kindbrein en aan een complexere fijn-motorische ontwikkeling (Van Everdingen, 2017).

Ook is gebleken dat er door de jaren heen minder aandacht wordt besteed aan het geven van handschriftonderwijs op de basisschool. Van de Rozenburg (in Van Gaalen, 2017) stelt dat er sprake is van didactische verwaarlozing. Het is echter nodig dat handschriftonderwijs een regelmatige tijdssequentie heeft binnen het dag- en weekrooster. Schrijfproblemen bij kinderen op de basisschool ontstaan dan ook door onvoldoende handschriftonderwijs in de klas of school, te weinig begeleide instructies of feedback en te weinig oefentijd (Van Everdingen, 2017).

Het is van belang dat de leraren zich bewust worden van de eigen rol binnen handschriftonderwijs, zodat de leerlingen de doelen van het handschriftonderwijs wel behalen (Van Engen, 1997). Het is nodig dat de leraar een actieve en kritische houding aanneemt (Van Everdingen, 2017). Het geven van instructie is een essentieel onderdeel van alle onderwijsvaardigheden, dit geldt ook voor handschriftonderwijs. Een goede instructietechniek bij het aanvankelijk schrijfproces is van grote betekenis voor de leerlingen bij het inslijpingsproces (Leenders, Naafs, & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997). Om een didactisch goede les handschriftonderwijs te verzorgen, hebben Kwast & Van Everdingen (2009) een tienstappenplan ontworpen. Deze tien stappen zijn essentieel binnen de schrijfontwikkeling. Het tienstappenplan is gebaseerd op de leertheorieën van Gal’perin en Van Parreren. De fase van de oriëntering en het materieel handelen zijn binnen handschriftonderwijs van belang (Van der Veen & Van der Wal, 2012). Binnen dit tienstappenplan geeft de leraar verschillende

instructies. Al deze instructies samen zorgen voor een complete les handschriftonderwijs, wat de ontwikkeling van de leerlingen stimuleert.

Uit het theoretisch kader kan geconcludeerd worden dat het tienstappenplan het handschriftonderwijs op de basisschool kan bevorderen, wanneer er sprake is van didactische verwaarlozing. Problemen die de leerlingen hebben met het schrijven kunnen meestal al verholpen worden door de leraar, door meer aandacht te geven aan het schrijfproduct (vormgeving en letterkennis) en schrijfproces (zit-schrijfhouding, papierligging en penhantering). Het tienstappenplan zorgt ervoor dat al deze kleine 'instructies' aan bod komen, om leerlingen optimaal te leren schrijven. De beschreven didactische structuur sluit aan bij het Jenaplanonderwijs, omdat het tegemoetkomt aan het natuurlijk leren.

3.1 Methode vooronderzoek

De beginsituatie van de leraren in de middenbouw wat betreft het handschriftonderwijs wordt door middel van het vooronderzoek in beeld gebracht:

1. Wat is de huidige stand van zaken omtrent het handschriftonderwijs wat betreft:
 - a. Het handelingsrepertoire (kennis, vaardigheden, attitude) van de leraren?
 - b. Het aanbod (hoe vaak en op welke wijze)?
2. Welke houdingen en opvattingen hebben leerlingen uit de middenbouw over het handschriftonderwijs?

3.1.1 Dataverzameling

Om informatie te kunnen verzamelen binnen een onderzoek, worden er verschillende methodes van dataverzameling gebruikt (Baarda, 2014). Door het stellen van vragen kan erachter worden gekomen wat mensen voelen, weten, denken en vinden. Er is tijdens dit onderzoek gebruik gemaakt van schriftelijke gestructureerde en minder gestructureerde vragenlijsten. Open en gesloten vragen zijn beantwoord door de leraren (Van der Donk & Van Lanen, 2012). Ook zijn de leraren geobserveerd. Observatie zorgt ervoor dat bepaald gedrag in beeld gebracht kan worden (Baarda, 2014). Dit gedrag is in beeld gebracht door een directe, gestructureerde observatie, waarbij de observant niet-participerend gedrag heeft vertoond (Van der Donk & Van Lanen, 2012). Tot slot hebben tweeëndertig leerlingen, uit vijf verschillende stamgroepen, een gestructureerde enquête op papier ingevuld. Deze vragen zijn mondeling voorgelegd, zodat de leerlingen de enquête niet anders konden interpreteren (Van der Donk & Van Lanen, 2012). Door middel van vragenlijsten, observaties en enquête is het vooronderzoek compleet gemaakt.

3.1.2 Gestructureerde vragenlijst leraren

De gestructureerde vragenlijst voor de leraren, zie Bijlage E, geeft inzicht in de huidige stand van zaken binnen het handschriftonderwijs in de middenbouw. Deze vragenlijst is opgesteld aan de hand literatuur over handschriftonderwijs. Hierbij is gekeken naar de instructievaardigheden die een leraar, volgens de literatuur, zou moeten bezitten binnen het handschriftonderwijs (Kwast, 2014; Kwast & Van Everdingen, 2009; Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2001; Van Engen, 1997). De gestructureerde vragenlijst heeft als doel om de voorkennis van de leraren in de middenbouw wat betreft handschriftonderwijs in beeld te krijgen. De leraren krijgen zeven dagen de tijd om de vragenlijst online in te vullen. Een gestructureerde vragenlijst heeft als voordeel dat er geen beïnvloeding kan zijn door de interviewer. Daarnaast is het een voordeel dat de vragenlijst online anoniem ingevuld kan worden, de respondent reageert hierdoor mogelijk minder sociaal wenselijk. Dit kan zorgen voor een objectiever beeld (Baarda, 2014).

3.1.3 Minder gestructureerde vragenlijst leraren

De minder gestructureerde vragenlijst, zie Bijlage F, geeft inzicht in de huidige stand van zaken met betrekking tot het vormgeven van een les handschriftonderwijs in de klas in de middenbouw. De minder gestructureerde vragenlijst is samengesteld aan de hand van de theoretische bevindingen gericht op een les handschriftonderwijs en aan de hand van de analyse van de gestructureerde vragenlijst. Er zijn dertien open vragen waar de leraren antwoord op kunnen geven. De onderwerpen die aan bod komen in deze dertien open vragen zijn: opbouw les handschriftonderwijs, instructie per jaargroep, materiaal gebruik en hulp bieden. Ook krijgen de leraren de gelegenheid om aan te geven waar ze tegen aan lopen binnen handschriftonderwijs op het gebied van instructie, tijd/planning en organisatie (Van Everdingen, 2017; Kwast & Van Everdingen, 2009). Wederom krijgen de leraren

zeven dagen de tijd om de vragenlijst online in te vullen. De minder gestructureerde vragenlijst zorgt ervoor dat de leraren zelf een antwoord formuleren op de vraag. Hierdoor is het afnemen van een minder gestructureerde vragenlijst een natuurlijke manier van gegevens verzamelen, volgens Baarda (2014). Dit kan ervoor zorgen dat tijdens het invullen door de leraren minder weerstand wordt ervaren (Baarda, 2014; Van der Donk & Van Lanen, 2012). Aan de hand van de gestructureerde en minder gestructureerde vragenlijst wordt de huidige stand opgemaakt van zaken omtrent het handschriftonderwijs opgemaakt. Dit bevat het handelingsrepertoire en het aanbod.

3.1.4 Observaties leraren

Om de huidige stand van zaken omtrent het handschriftonderwijs in de middenbouw, naar aanleiding van de gestructureerde en minder gestructureerde vragenlijst, te bevestigen, wordt er in elke stamgroep één keer een les handschriftonderwijs geobserveerd, zie Bijlage G. Deze observatie vindt plaats voordat het ontwerp wordt ingezet. Het gemaakte observatieschema is gebaseerd op het tienstappenplan van Kwast & Van Everdingen (2009). Het doel van de observatie is om het handelen van de leraar tijdens een les handschriftonderwijs in beeld te brengen. Er is gekozen voor een gestructureerde observatie, om zo objectief mogelijk de bevindingen te rapporteren (Van der Donk & Van Lanen, 2012). Baarda (2014) geeft ook aan wanneer er veel bekend is over het onderwerp, in dit geval een les handschriftonderwijs, gestructureerd observeren gebruikt kan worden om te onderzoeken en vastleggen. De observaties vinden plaats op een maandag of dinsdag en zullen ongeveer vijfenveertig minuten duren. Er is sprake van een directe observatie. Hierbij vertoont de observant niet-participerend gedrag. De les handschriftonderwijs wordt van een afstand bekeken. Dit kan invloed hebben op het gedrag van de leerlingen en de leraar. Daarom worden de bevindingen van de observaties naast de bevindingen van de vragenlijsten gelegd, voor objectievere conclusie (Van der Donk & Van Lanen, 2012).

3.1.5 Enquête leerlingen

De enquête voor de leerlingen, zie Bijlage H, geeft inzicht in de houding en opvattingen van de leerlingen uit de middenbouw tegenover het gegeven handschriftonderwijs. Leerlingen uit de drie verschillende jaargroepen, drie, vier en vijf, vullen de enquête in. De leerlingen die de enquête invullen zijn onderverdeeld in sterke en zwakke schrijvers. Tijdens het analyseren van de enquête wordt er gekeken naar het verschil tussen de antwoorden van sterke en zwakke schrijvers. Van Everdingen (2017) geeft aan dat de houding van de leraar ten aanzien van handschriftonderwijs, invloed heeft op het schrijfproces en -product van de leerling. Ook geeft Van Everdingen (2017) aan dat een leraar het verschil maakt tijdens handschriftontwikkeling als het gaat om de motivatie van een leerling. Het afnemen van de enquête vindt plaats na de observaties van een les handschriftonderwijs. Er wordt gekozen om de enquête hard op voor te lezen aan de leerlingen, door de observant. Wanneer de eigen leraar de enquête hardop voor zou lezen, kan het voorkomen dat de leerlingen een sociaal wenselijk antwoord geven. Daarnaast worden de vragen hardop voorgelezen, zodat de interpretatie van de vragen bij elke leerling gelijk is (Baarda, 2014; Van der Donk & Van Lanen, 2012). De enquête is gestructureerd aan de hand van smileys. Dit sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen en zorgt ervoor dat de antwoorden van de leerlingen hetzelfde geïnterpreteerd kunnen worden (Van der Donk & Van Lanen, 2012).

3.1.6 Respondenten

Binnen OJS de Zevensprong zal het onderzoek plaatsvinden in de vijf stamgroepen van de middenbouw. Het onderzoek richt zich op de zeven deelnemende leraren. De instructievaardigheden van de leraren binnen handschriftonderwijs staan centraal. Er zijn twee mannelijke leraren en vijf vrouwelijke leraressen. Tussen de leraren zit verschil in leeftijd (tweeëntwintig tot achtenveertig jaar)

en ervaring (één tot tweeëntwintig jaar ervaring in het onderwijs). De leraren hebben tijdens de gesprekken in het beginstadium aangegeven open te staan voor het onderzoek. Tijdens deze gesprekken is er een probleem vastgesteld. Het doel van de gesprekken was ook om de leraren te enthousiasmeren voor het onderwerp.

Naast de zeven leraren van de middenbouw, zullen ook tweeëndertig leerlingen, verspreid over vijf stamgroepen, deelnemen aan het onderzoek. De leerlingen die deelnemen zijn door de leraren uit de verschillende stamgroepen uitgezocht. Per stamgroep doen er zes à zeven leerlingen mee. Er doen jongens en meisjes mee, waarbij gekeken wordt naar zwakke en sterke schrijvers. Hier hebben de leerlingen die de enquête invullen geen weet van. De leraren hebben aangegeven dat de leerlingen bereid zijn om een enquête in te vullen.

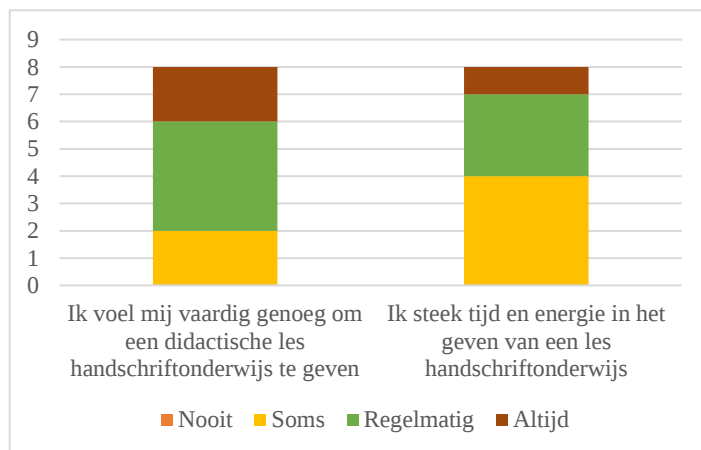
3.2 Resultaten en analyse vooronderzoek

3.2.1 Gestructureerde vragenlijst leraren

Het doel van de gestructureerde vragenlijst is inzicht krijgen in de huidige stand van zaken binnen het handschriftonderwijs in de middenbouw, gericht op het handelen van de leraren. Voor alle antwoorden, zie Bijlage I.

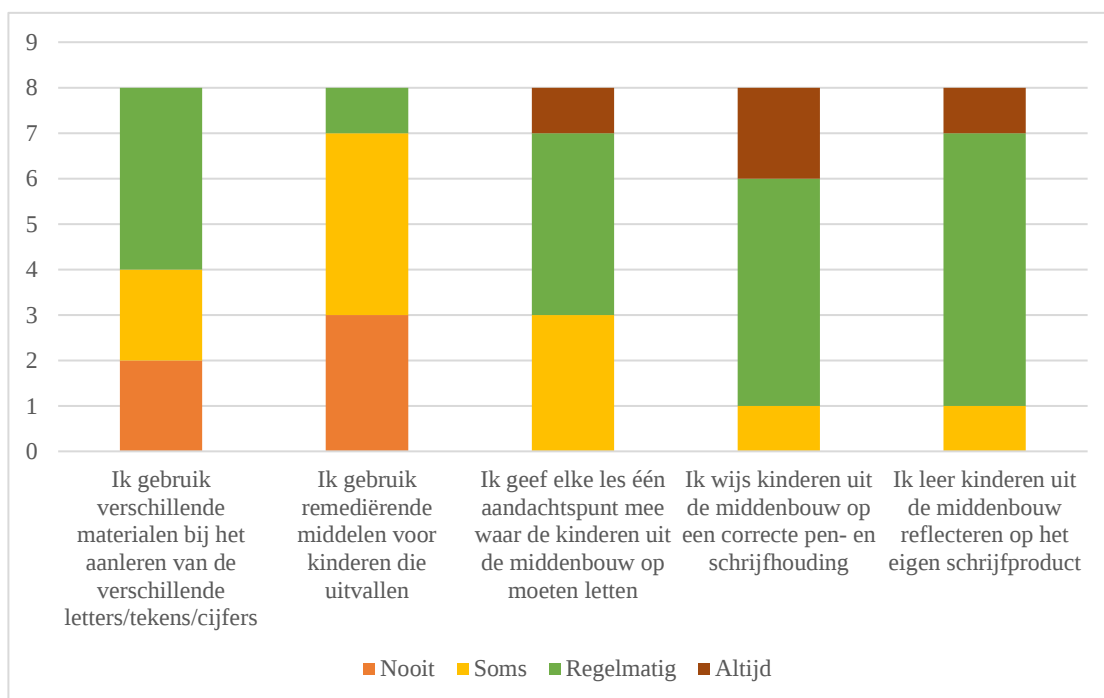
Figuur 3 laat zien hoe de leraren denken over de eigen vaardigheid binnen handschriftonderwijs. Hierbij wordt ook de vraag ‘ik steek tijd en energie in het eigen van een les handschriftonderwijs’ betrokken.

Er komt naar voren dat de leraren de opties soms, regelmatig en altijd verschillend gebruiken. Twee leraren geven aan zich soms vaardig te voelen, de meerderheid van de leraren voelt zich regelmatig vaardig genoeg en twee leraren geven aan zich altijd vaardig genoeg te vinden. Vervolgens geeft één van de acht leraren aan altijd tijd en energie te steken in een les handschriftonderwijs, tegenover vier leraren die aangeven dit soms te doen.



Figuur 3. Resultaten leraren vaardigheid.

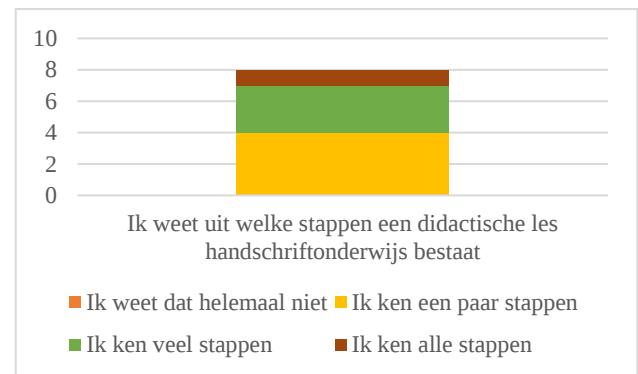
Figuur 4 geeft weer wat de leraren hebben geantwoord op de vragen in de categorie eigen handelen binnen een les handschriftonderwijs.



Figuur 4. Resultaten leraren eigen handelen.

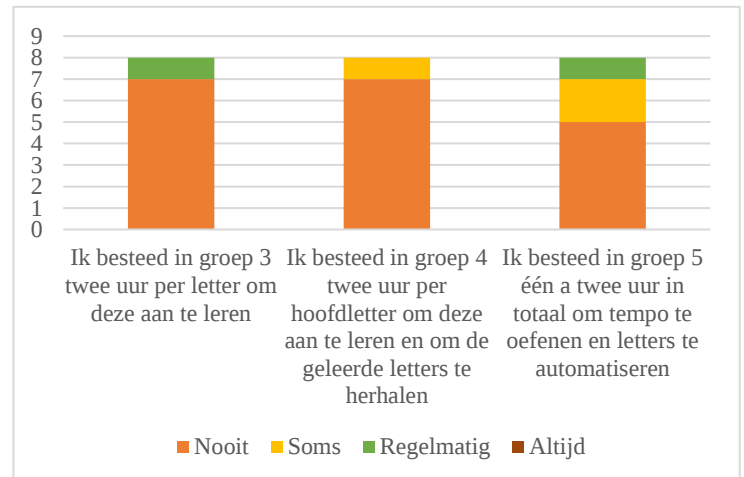
De leraren hebben wederom verschillende antwoorden gegeven. Bij het gebruik van verschillende materialen en gebruik van remediërende middelen wordt de optie nooit gebruikt door twee en drie leraren. Daarnaast geeft twee keer één leraar aan altijd één aandachtspunt mee te geven en de leerlingen te laten reflecteren op het eigen schrijfproduct. Twee leraren geven met de optie altijd aan dat de kinderen gewezen worden op een correcte pen- en schrijfhouding. De optie regelmatig wordt bij vier van de vijf vragen door minstens de helft van de leraren gebruikt.

Figuur 5 toont de voorkennis van de leraren wat betreft het tienstappenplan. Eén leraar geeft aan alle stappen van een didactische les handschriftonderwijs te kennen. Drie leraren geven aan veel stappen te kennen. Vier van de acht leraren geven hierbij aan een paar stappen van het tienstappenplan te kennen.



Figuur 5. Resultaten leraren kennis over didactische les.

Figuur 6 laat de antwoorden van de leraren zien met betrekking tot handschriftonderwijs en de factor tijd. Hierbij geven zeven leraren aan nooit twee uur per week in groep drie te besteden aan het aanleren van een letter. Ook geven zeven leraren aan nooit twee uur per week in groep vier te besteden aan het aanleren van hoofdletters en het herhalen van de geleerde letters. Tot slot geven vijf leraren aan nooit één a twee uur per de week te oefenen met tempo schrijven en letters te automatiseren in groep vijf.



Figuur 6. Resultaten leraren tijdsbesteding.

Verder wordt in de vragenlijst door alle leraren aangegeven dat de leraren altijd de letters aanleren met een begin- en eindhaal. Ook geven drie leraren aan regelmatig bewust te zijn van het verschil tussen de voorbereidende en aanvankelijke fase binnen het handschriftonderwijs, drie leraren geven hierbij aan altijd bewust te zijn van dit verschil.

3.2.2 Minder gestructureerde vragenlijst leraren

De analyse van de minder gestructureerde vragenlijst, zie Bijlage J, geeft inzicht in de huidige stand van zaken met betrekking tot het vormgeven van een les handschriftonderwijs in de klas in de middenbouw.

Hoe is een les handschriftonderwijs opgebouwd in jouw groep?

De manier waarop een les handschriftonderwijs is opgebouwd in de groep, verschilt per leraar. De helft van de leraren benoemt alleen de opbouw van een les handschriftonderwijs in groep drie. De andere helft van de leraren benoemt groep vier en vijf kort en groep drie uitgebreid. Over het algemeen bestaat de opbouw van een les bij de leraren uit het voordoen van de letter, de letter in lucht laten schrijven door de leerlingen en vervolgens schrijven de leerlingen verder in het schrift.

Wat doe jij als leraar binnen elke stap van een les handschriftonderwijs?

De leraren beantwoorden deze vraag door te omschrijven wat ze gedurende een les handschriftonderwijs doen, maar niet specifiek bij elke stap. Elke leraar pakt een andere stap uit een les handschriftonderwijs tijdens het beantwoorden van de vraag.

Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 3 eruit?

Over het algemeen ziet de instructie van groep drie bij de leraren hetzelfde eruit. Er wordt begonnen met een filmpje van de nieuwe letter, vervolgens schrijven de leerlingen de letter in de lucht voor, er volgt een korte uitleg en dan vindt de verwerking in het schrift plaats. Dit gebeurt zelfstandig.

Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 4 en 5 eruit?

De leraren geven aan dat er nauwelijks instructie is in groep vier en vijf, wat betreft handschriftonderwijs. Hierbij geven ze ook aan dat ze dit wel meer zouden moeten doen, de leerlingen doen nu veel zelfstandig.

Geef je wel eens een gezamenlijke instructie, inoefening en/of afsluiting aan je hele stamgroep? Zo ja, hoe vaak in de week en beschrijf kort op welke manier.

De meeste leraren geven apart een instructie. Wel worden groep vier en vijf soms gecombineerd tijdens een instructie. De meer dan helft van de leraren geeft verder aan dat groep drie altijd een aparte instructie heeft.

Welke materialen gebruik je tijdens het geven van handschriftonderwijs?

Er worden verschillende materialen benoemd, onder andere: het digibord, het krijtbord, whiteboardjes, potloden, klei, stabilo en het schrijfschrift.

Wat zet je in om kinderen te helpen die moeite hebben met handschriftonderwijs en wanneer help je deze kinderen?

De leraren zetten vooral oefenwerkbladen in om kinderen te helpen die moeite hebben met handschriftonderwijs. Daarnaast wordt het blokschrift ingezet om kinderen te helpen die moeite hebben met het verbonden schrift. De leraren geven aan dat de kinderen geholpen worden tijdens de inoefening en de zelfstandige verwerking. Maar ook wordt er aangegeven dat vanwege de tijd de kinderen soms niet geholpen worden.

Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van instructie – tijd/planning - organisatie?

Elke leraar geeft aan dat ze te weinig tijd ervaren, waardoor het handschriftonderwijs er vaak bij inschiet. Daar komt ook bij kijken dat er op maandag veel instructies gegeven moeten worden. Verder geeft een leraar aan dat er binnen de bouw geen duidelijke afspraken zijn wat betreft handschriftonderwijs. En de leraren lopen aan tegen handschriftonderwijs geven in de stamgroep. Handschriftonderwijs wordt nu per jaargroep gegeven en dit is niet altijd makkelijk te combineren vinden de leraren.

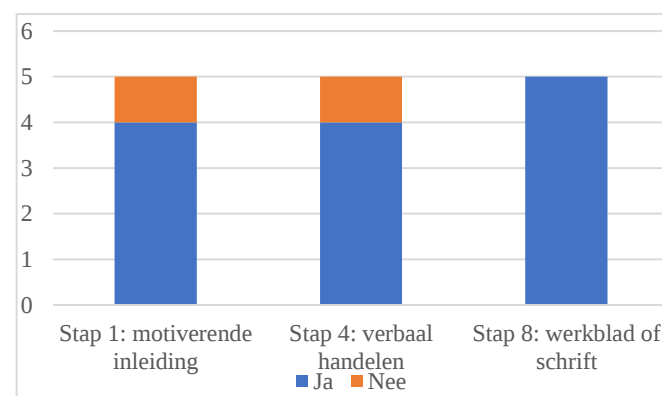
Overige opmerkingen

- Ik zou graag wat meer tools willen hebben om de kinderen die in blokschrift mogen schrijven instructie en voldoende oefenmateriaal te geven.
- Ik ben erg benieuwd naar materialen of handvatten om tijdens de instructie of begeleidend inoefenen in te zetten.

3.2.3 Observaties leraren

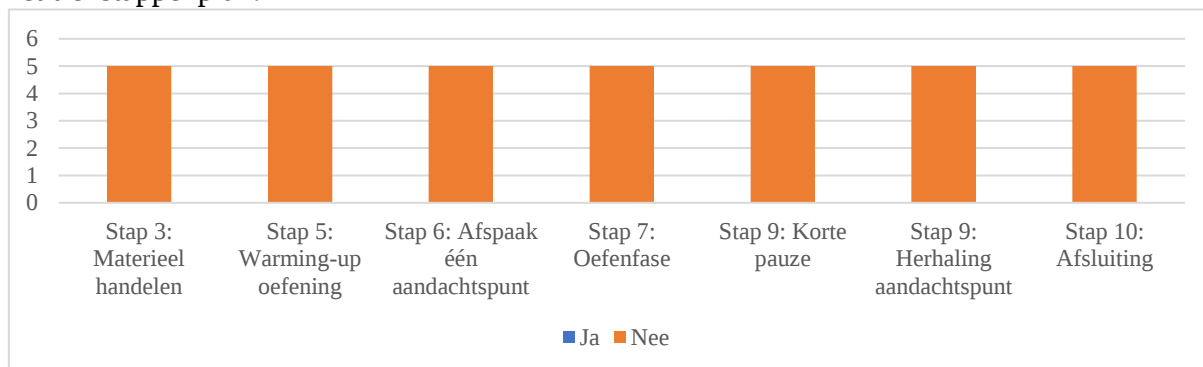
De analyse van de observaties bij de leraren in de middenbouw, zie Bijlage K, geeft informatie wat betreft het handelen van de leraren tijdens een les handschriftonderwijs.

Figuur 7 geeft inzicht welke stappen van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) door de leraren in de middenbouw beheerst wordt. In vier van de vijf stamgroepen begint de leraar met een motiverende inleiding en wordt er door de leraar verbaal gehandeld. In alle vijf de stamgroepen vindt er schrijven in op een werkblad of in een schrift plaats, tijdens een gegeven les handschriftonderwijs.



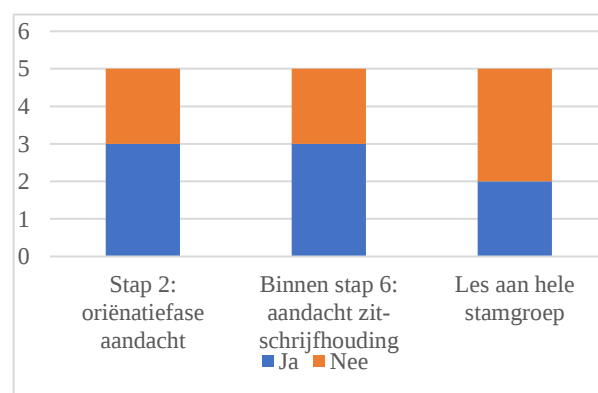
Figuur 7. Resultaten observatie toepassing tienstappenplan 1.

Ook figuur 8 geeft inzicht welke stappen van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) door de leraren in de middenbouw beheerst worden. In alle vijf de stamgroepen werd er tijdens een les handschriftonderwijs geen aandacht besteed aan de stappen drie, vijf, zes, zeven, negen en tien van het tienstappenplan.



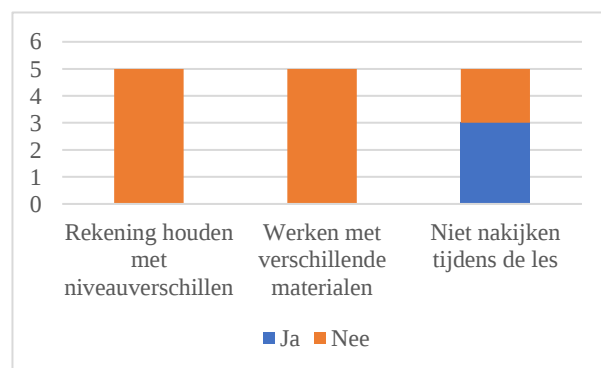
Figuur 8. Resultaten observatie toepassing tienstappenplan 2.

Figuur 9 toont verschil in het handelen van de leraren binnen de vijf stamgroepen. Het uitvoeren van stap twee en zes van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) vindt bij drie van de vijf stamgroepen wel plaats tijdens een les handschriftonderwijs. Daarnaast geven twee van de vijf leraren aan de gehele stamgroep tegelijk een les handschriftonderwijs, terwijl drie van de vijf leraren handschriftonderwijs per jaargroep geven.



Figuur 9. Resultaten observatie toepassing tienstappenplan 3.

In Figuur 10 komt het handelen van de leraar tijdens een les handschriftonderwijs naar voren. Het rekening houden met niveauverschillen en werken met verschillende materialen kwamen tijdens de observaties in alle vijf de stamgroepen niet naar voren. Verder gingen drie van de vijf leraren niet ander werk nakijken tijdens de les handschriftonderwijs. In twee andere stamgroepen gebeurde dit wel.



Figuur 10. Resultaten observatie handelen leraar.

3.2.4 Enquête leerlingen

De analyse van de enquête van de leerlingen, zie Bijlage L, heeft als doel inzicht te krijgen in de houdingen en opvattingen van de leerlingen uit de middenbouw wat betreft handschriftonderwijs. Op de vraag *'Ik vind mijn eigen schrijfwerk'* heeft geen één leerling van de eenendertig de meest negatieve smiley geantwoord. Van de dertien sterke schrijvers, vult één leerling de negatievere smiley in, tegenover vijf leerlingen de meest blij smiley antwoorden. Van de achttien zwakke schrijvers, vullen zes leerlingen de negatievere smiley in, tegenover zeven leerlingen die de meest blij smiley invullen. Onderling verschillen de stamgroepen van mening.

De vraag *'Ik vind het leren schrijven in de klas'* wordt door alle leerlingen met de twee meest positieve smileys beantwoord. Twaalf van de achttien zwakke schrijvers vult de meest blij smiley in. Acht van de dertien sterke schrijvers vult ook de meest blij smiley in. Zowel bij de sterke als bij de zwakke schrijvers, vult de minderheid van de leerlingen de iets minder blij smiley in.

3.3 Conclusie vooronderzoek

De verschillende resultaten uit het vooronderzoek zorgen voor een conclusie op het gebied van kennis en vaardigheden, attitude en aanbod bij de leraren en bij de leerlingen.

3.3.1 Kennis en vaardigheden

Na het analyseren van het vooronderzoek kan geconcludeerd worden dat er in de middenbouw geen duidelijke afspraken zijn wat betreft handschriftonderwijs, er mist een gezamenlijke werkwijze. De Figuren uit het vooronderzoek tonen aan de leraren onderling van mening en aanpak verschillen, wat het handschriftonderwijs betreft. Zo blijkt uit Figuur 9 dat in twee van de vijf stamgroepen handschriftonderwijs aan de gehele stamgroep tegelijk gegeven wordt, in tegenstelling tot de drie andere stamgroepen. In deze stamgroepen wordt er per leerjaar handschriftonderwijs gegeven.

Uit het theoretisch kader blijkt dat de rol van de leraar binnen het handschriftonderwijs essentieel is. De instructie van een leraar beïnvloedt de leerprestatie. Een goede instructietechniek bij het aanvankelijk schrijfproces is van grote betekenis voor de leerlingen bij het inslijpingsproces (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Leenders, Naafs, & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997). Door als leraar aandacht te besteden aan een goede, complete instructie, zijn de meeste schrijfproblemen binnen de school op te lossen (Van Everdingen, 2017). Echter, tijdens de ongestructureerde vragenlijst kwam naar voren dat veel leraren groep drie als voorbeeld gebruiken om antwoord te geven op de vragen: ‘Hoe is een les handschriftonderwijs opgebouwd in jouw groep?’ en ‘Wat doe jij als leraar binnen elke stap van een les handschriftonderwijs?’. De leraren geven aan groep vier en vijf niet tot nauwelijks instructie te geven, de leerlingen doen veel zelfstandig. Dit terwijl Hollingsworth & Ybarra (2017) aangeven dat de leraar het verschil maakt, omdat de meeste leerlingen de leraar nodig hebben om tot leren te komen.

Verder blijkt uit de gestructureerde vragenlijst dat er verschillen zijn in de kennis die de leraren hebben wat betreft handschriftonderwijs. Figuur 5 toont aan dat er maar één leraar is die aangeeft alle stappen van een didactische les handschriftonderwijs te kennen, tegenover vier leraren die aangeven maar een paar stappen te kennen. Hierbij bevestigt de ongestructureerde vragenlijst dat de leraren niet alle stappen van een didactische les handschriftonderwijs terug laten komen tijdens de les. Geen enkele leraar benoemt bij de vraag: ‘Wat doe jij als leraar binnen elke stap van een les handschriftonderwijs?’ elke stap. Elke leraar pakt een andere stap binnen een didactische les handschriftonderwijs en omschrijft deze. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de leraren of niet de kennis hebben van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) of dat de leraren deze kennis niet toepassen tijdens een les handschriftonderwijs. In de praktijk wordt dit door de observaties nogmaals bevestigd. Daarnaast laat Figuur 3 zien hoe de leraren denken over de eigen vaardigheid wat betreft handschriftonderwijs. De opties soms, regelmatig en altijd worden door de leraren verschillend gebruikt. Dit kan invloed hebben op de gegeven les handschriftonderwijs. Hierdoor kunnen er in de stamgroepen verschillen ontstaan, terwijl de leraren wel graag op één lijn willen werken.

3.3.2. Aanbod

Van Everdingen (2017) geeft aan dat het nodig is dat handschriftonderwijs een regelmatige tijdssequentie binnen het dag- en weekrooster heeft. Echter, uit het vooronderzoek blijkt dat dit in de middenbouw van OJS de Zevensprong niet het geval is. De leraren geven bij de ongestructureerde vragenlijst aan dat handschriftonderwijs per jaargroep geven niet altijd makkelijk is en hierdoor handschriftonderwijs er sneller bij in schiet. Dit wordt tijdens de observaties in de vijf stamgroepen bevestigd, meer dan de helft van de stappen van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009) wordt niet tijdens een les handschriftonderwijs uitgevoerd. Figuur 6 uit het vooronderzoek laat ook duidelijk zien dat de factor tijd bij handschriftonderwijs een rol speelt. Nu geeft een meerderheid van

de leraren aan nooit het aantal uur te besteden per jaargroep wat betreft handschriftonderwijs. Dus voor verbetering van het handschriftonderwijs in de middenbouw is het nodig dat het handschriftonderwijs consequent gegeven zou moeten worden in elke stamgroep. Om hier één lijn binnen de middenbouw in te trekken, is het van belang dat de leraren op dezelfde manier handschriftonderwijs aanbieden.

3.3.3 Attitude

De leraren in de middenbouw hebben een positieve attitude tegenover het onderzoek. Ze zijn bereid zich actief in te zetten voor het onderzoek en willen graag meewerken aan het ontwerp, om zo het handschriftonderwijs in de middenbouw te verbeteren en duidelijkere afspraken onderling te maken. Van Everdingen (2017) geeft aan dat een actieve en kritische houding van de leraar tijdens een les handschriftonderwijs van belang is. Deze houding creëren past binnen de ontwikkeling van OJS de Zevensprong. OJS de Zevensprong is een lerende organisatie, altijd openstaand voor vernieuwing en verbetering.

3.3.4 Leerlingen

Schrijfproblemen bij kinderen op de basisschool ontstaan door onvoldoende (tijd voor) handschriftonderwijs in de klas of op school, te weinig begeleide instructies of feedback en te weinig oefentijd. (Van Everdingen, 2017). Toch beantwoorden alle leerlingen, ook de zwak schrijvende, de vraag: *Ik vind het leren schrijven in de klas* met één van de twee positieve smileys. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de leerlingen het leren schrijven in de klas als positief ervaren, terwijl de leraren van mening zijn dat ze de leerlingen te kort doen tijdens het handschriftonderwijs. Er is wel duidelijk verschil te zien tussen de stamgroepen onderling. Dit kan te maken hebben met het feit dat de leraren in de middenbouw onderling een verschillende aanpak hanteren wat betreft handschriftonderwijs. Daarnaast vinden de meeste leerlingen het eigen schrijfwerk een blijde of blijere smiley waard, terwijl de leraren aangeven niet altijd met de leerlingen te reflecteren. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de leerlingen niet kritisch naar het eigen werk kijken.

Onderzoek naar het ontwerp

4.1 Methode onderzoek naar het ontwerp

Naar aanleiding van de gevonden literatuur in het theoretisch kader en de resultaten van het vooronderzoek is er een ontwerp samengesteld. In de paragrafen: ontwerpcriteria, omschrijving van het ontwerp, monitoren van het ontwerp en meten van het ontwerp, wordt het ontwerp beschreven en toegelicht.

4.1.1 Ontwerpcriteria

Vanuit de literatuur, vooronderzoek en conclusies zijn de volgende ontwerpcriteria opgesteld. Het ontwerp is gericht op de leraren uit de middenbouw van OJS de Zevensprong. Het ontwerp:

- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de middenbouw (Feder & Majnemer, 2007; Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer, & Heuer, 2011; James & Engelhardt, 2012).
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven (Van Engen, 1997).
- Bevat instructievaardigheden voor een didactisch goede les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen, 2009).
- Biedt de leraren de mogelijkheid om een les goed voor te bereiden volgens heldere uitgangspunten (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Van Everdingen, 2017; Kwast, 2014).
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens een les handschriftonderwijs krijgen (Van Everdingen, 2017).
- Biedt structuur, is praktisch en overzichtelijk (Baarda, 2014).

Het ontwerp bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen, 2009). Het is van belang dat de leraar het tienstappenplan tijdens de lessen handschriftonderwijs inzet. Het inzetten van het tienstappenplan heeft als doel om de instructievaardigheden van de leraren tijdens een les handschriftonderwijs te vergroten.

4.1.2 Omschrijving van het ontwerp

Aan de hand van de opgestelde ontwerpcriteria is een ontwerp samengesteld. Deze paragraaf bevat een beschrijving van de doelen die zijn opgesteld aan de hand van de ontwerpcriteria en een omschrijving van het gehele ontwerp. De doelgroep waar het ontwerp zich op richt zijn de leraren uit de stamgroepen drie/vier/vijf, de middenbouw. Het gaat hierbij om zeven leraren die aan het onderzoek deelnemen. De onderstaande doelen zijn voornamelijk gericht op de kennis, vaardigheden en attitude van de leraren. Het uiteindelijke doel is dat de leraren de instructievaardigheden, behorend bij het handschriftonderwijs, eigen hebben gemaakt, om zo een volledige les handschriftonderwijs in een middenbouw stamgroep te kunnen geven. Ook zijn er een aantal doelen op de leerlingen gericht. Na de uitvoering van het ontwerp zullen zij, naar alle waarschijnlijkheid, nieuwe ervaringen hebben opgedaan wat betreft handschriftonderwijs. Dit kan eventueel het schrijfproces en -product van de leerlingen positief stimuleren. Toch is het ontwerp gericht op de leraren, omdat het gaat om de instructievaardigheden bij een les handschriftonderwijs. De rol van de leraar staat centraal. Het zou wenselijk zijn wanneer de leraren na het uitvoeren van dit ontwerp, de vergrote kennis en vaardigheden blijven inzetten tijdens de lessen handschriftonderwijs. De doelen van het ontwerp zijn als volgt:

- De leraren hebben nieuwe kennis en vaardigheden geleerd die hen helpt het handschriftonderwijs vorm te geven.
- De leraren kunnen het belang van handschriftonderwijs in de klas benoemen.
- De leraren kunnen het beschreven tienstappenplan inzetten binnen de stamgroep tijdens een les handschriftonderwijs.
- De leraren hebben het eigen repertoire aan instructievaardigheden verrijkt door middel van het ontwerp.

- De leraren kennen de tien stappen van het tienstappenplan en weten deze stappen in te zetten tijdens een les handschriftonderwijs.
- De lessen handschriftonderwijs krijgen een vaste plek in het rooster en worden aan de gehele stamgroep gegeven.
- De leraren weten hoe ze de leerlingen die moeite hebben met het schrijfproduct beter kunnen begeleiden.
- De leerlingen van de middenbouw gaan, door middel van het ontwerp, vooruit met het schrijfproduct en het schrijfproces.
- Het ontwerp blijft na de uitvoering van het ontwerp in gebruik door de leraren, om de kinderen in de middenbouw een goed didactische les handschriftonderwijs aan te bieden.

De zeven leraren uit de middenbouw gaan gedurende zes weken het ontwerp uitvoeren in vijf verschillende stamgroepen. Het ontwerp bestaat uit verschillende onderdelen. Zo wordt er gestart met het vergroten van de kennis van de leraren wat betreft handschriftonderwijs door middel van een PowerPointpresentatie. Vervolgens wordt het ontwerp in de praktijk gebracht, deze omvat een handreiking, lesvoorbereidingsformulier, instructiekaart remediërende middelen en verbaliseringskaart. Deze gaan de leraren inzetten tijdens het geven van verschillende lessen handschriftonderwijs. De verschillende onderdelen van het ontwerp worden hieronder toegelicht:

De PowerPointpresentatie

De PowerPointpresentatie, zie Bijlage M, heeft als doel om de kennis wat betreft handschriftonderwijs bij de leraren in de middenbouw te vergroten. Hierbij staat het belang van handschriftonderwijs in de klas centraal. Theorie zal aan de praktijk gekoppeld worden, waarbij ook de resultaten uit het vooronderzoek besproken zullen worden. Uit het vooronderzoek kwam naar voren dat de leraren van de middenbouw verschillend denken over de inzet van handschriftonderwijs in de klas. Deze verschillen worden toegelicht en hier wordt eventueel op ingegaan. Vervolgens wordt er uitgelegd wat er van de leraren wordt verwacht tijdens het uitvoeren van het ontwerp. Hierbij worden ook afspraken gemaakt over de observaties die in de vijf stamgroepen gaan plaats vinden.

De handreiking

In de handreiking, zie Bijlage N, staan de doelen en het belang van handschriftonderwijs in de middenbouw omschreven (Van Engen, 1997; Feder & Majnemer, 2007; Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer & Heuer, 2011; James & Engelhardt, 2012). Vervolgens geeft de handreiking een beschrijving van het lesvoorbereidingsformulier. De handreiking geeft een overzicht van alle aspecten die horen bij een les handschriftonderwijs volgens het tienstappenplan van Kwast en Van Everdingen (2009). Per stap uit het tienstappenplan staat er een korte beschrijving over wat de stap precies inhoudt. Bijvoorbeeld: *‘Motiverende inleiding – gezamenlijk: een activiteit die de letter, hoofdletter, cijfer, leesteken of zin verkent met de kinderen, zonder dat het schrijven centraal staat.’* (Kwast & Van Everdingen, 2009). Na elke stap en beschrijving van de stap staan er voorbeelden van opdrachten die de leraren kunnen toepassen tijdens de les handschriftonderwijs. Het zijn oefeningen die de leraren kunnen inzetten en zelf ook kunnen aanpassen, bijvoorbeeld: *‘Motiverende inleiding – gezamenlijk: een raadsel. Je kan mij schrijven, ik heb een lange lus, een boog en een haakje, ik lijk op de letter l en met mij kan je woorden maken als buik, beer, bij. Rara, wat ben ik? De letter b!’* (Van Everdingen, 2018). Deze voorbeelden kunnen de leraren gebruiken bij het voorbereiden van de lessen handschriftonderwijs of ter inspiratie. Door de verschillende voorbeelden hebben de leraren meerdere mogelijkheden om een instructievaardigheid toe te passen.

Het lesvoorbereidingsformulier

Het lesvoorbereidingsformulier, zie Bijlage O, is ontwikkeld voor de leraren in de middenbouw om de instructievaardigheden binnen het handschriftonderwijs te optimaliseren. Het inzetten van het tienstappenplan zorgt voor een didactisch, verantwoorde les handschriftonderwijs (Kwast & Van

Everdingen, 2009). Binnen het tienstappenplan komen de vier verschillende instructies die een leraar tijdens een les handschriftonderwijs zou moeten geven, terug: instructie over de correcte zithouding, instructie met betrekking tot juiste pen/potlood greep, instructie van de papierligging en instructie over het verbinden van letters. Het lesvoorbereidingsformulier is zo ontworpen, dat de les handschriftonderwijs plaats kan vinden in de gehele stamgroep. De jaargroepen drie, vier en vijf krijgen aan de hand van dit lesvoorbereidingsformulier allemaal tegelijk handschriftonderwijs aangeboden. De leraren gaven aan dat tijd een rol speelt, de groepen vier en vijf schoten er vaak bij in, en door de groepen tegelijkertijd handschriftonderwijs aan te bieden, kan de leraar effectief en efficiënt instructie geven (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Kwast & Van Everdingen, 2009). De leraren beschrijven op het lesvoorbereidingsformulier het doel van de les. Het doel van de les bepalen kan aan de hand van de opgestelde doelen voor aanvankelijk en voortgezet schrijven van Van Engen (1997). Vervolgens vult de leraar de benodigde materialen en de opstelling van de klas in. Daarna de leerlingen die meer aandacht nodig hebben. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van de instructiekaart remediërende middelen. Deze komt in de volgende subkop aan bod. Dan kan door de leraar het tienstappenplan worden ingevuld. Het voorbereiden van een les handschriftonderwijs vraagt tijd van de leraar, maar het verzorgen van een les handschriftonderwijs vereist een goede voorbereiding en heldere instructie (Van Everdingen, 2017). Elke leraar bereidt gedurende de zes weken minimaal vier lessen handschriftonderwijs voor aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier. Vervolgens voeren de leraren deze vier lessen ook uit. Binnen elke stamgroep worden er tijdens de zes weken uitvoeren tien lessen handschriftonderwijs gegeven aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier.

Instructiekaart remediërende middelen

In de instructiekaart remediërende middelen, zie Bijlage P, staan de mogelijke schrijfproblemen omschreven die tijdens een les handschriftonderwijs kunnen voorkomen. Uit onderzoek van Feder en Majnemer (2007) is gebleken dat (hand)schriftproblemen vaak negatieve effecten hebben op de leerresultaten en het zelfvertrouwen van leerlingen. Door als leraar aandacht te besteden aan een goede, complete instructie, zijn de meeste (hand)schriftproblemen binnen de school en binnen de klas op te lossen (Van Everdingen, 2007). Deze kaart kan tijdens een les handschriftonderwijs ondersteuning bieden voor de leraren. De instructiekaart is opgesteld aan de hand van de meest gemaakte schrijffouten in het basisonderwijs (Van Everdingen, 2017) en ondersteunt het lesvoorbereidingsformulier.

De verbaliseringskaart

De verbaliseringskaart, zie Bijlage Q, beschrijft elke (hoofd)letter, cijfer en/of teken die binnen het handschriftonderwijs kan worden aangeleerd, volgens het verbonden schrift. De verbaliseringskaart sluit aan bij de methode Pennenstreken en kan worden ingezet tijdens stap vier van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009). Deze kaart ondersteunt het lesvoorbereidingsformulier.

4.1.3 Monitoren van het ontwerp

In deze subparagraaf komt naar voren welke middelen er worden ingezet om toezicht te houden op het ontwerp en het verloop van de uitvoering van het ontwerp.

Testen van het ontwerp

Het ontwerp wordt door één leraar in de middenbouw twee keer getest. Eerst worden de gegevens van deze test verzameld over het gebruik in de praktijk. De leraar gaat aan de hand van de handreiking, lesvoorbereidingsformulier, instructiekaart remediërende middelen en de verbaliseringskaart twee lessen handschriftonderwijs voorbereiden. Vervolgens worden deze twee lessen in de eigen stamgroep uitgevoerd. Dit betreft alle jaargroepen in de stamgroep tegelijk. Na het

uitvoeren van deze twee lessen vult de leraar het formulier testen van het ontwerp, zie Bijlage R, in. Dit formulier is opgesteld aan de hand van de ontwerpcriteria om zo een duidelijk mogelijk beeld te schetsen van het functioneren van het onderwerp in de praktijk. Daarbij wordt er samen met de leraar gesproken, om de ervaringen van het testen te delen en feedback te ontvangen op het ontwerp. Na deze test zal het ontwerp eventueel worden aangepast en wanneer het ontwerp aan de ontwerpcriteria voldoet, kan het op brede schaal in de middenbouw worden ingevoerd (Van der Donk & Van Lanen, 2012).

Tussenevaluatie

In de derde week van het uitvoeren van het ontwerp zal er met de leraren van de middenbouw een tussenevaluatie plaatsvinden, tijdens een bouwvergadering. Voor deze tussenevaluatie zullen de leraren het formulier tussenevaluatie, zie Bijlage S, invullen. Er wordt geëvalueerd op het ontwerp, waarbij de instructievaardigheden centraal staan. Tijdens deze tussenevaluatie wordt er besproken wat de leraren als succeservaringen en als knelpunten ervaren. De leraren gaan met elkaar in gesprek over het ontwerp. Door middel van tips en aanbevelingen van de leraren, wordt er gekeken naar de uitvoering van de overgebleven drie weken. De verdere invulling van de tussenevaluatie komt vanuit de behoeftes van de leraren.

Observatie

In de vijfde en zesde week van de uitvoering zal er bij de leraren in de middenbouw geobserveerd worden aan de hand van het observatieformulier, zie Bijlage G. Het observatieformulier is ook tijdens het vooronderzoek gebruikt. Dit zorgt ervoor dat er gekeken kan worden wat de invloed van het ontwerp op een les handschriftonderwijs is. Hierbij wordt er expliciet gekeken naar de vooruitgang van instructievaardigheden. Er wordt in elke stamgroep één keer geobserveerd van maximaal driekwartier, er vinden in totaal dus vijf observaties van driekwartier plaats. Na de observatie van de les krijgt de geobserveerde leraar feedback op de gegeven les handschriftonderwijs.

Logboek

Tijdens het uitvoeren van het ontwerp wordt aan de deelnemende leraren gevraagd een logboek bij te houden. Dit logboek, zie Bijlage O na het lesvoorbereidingsformulier, kan na elk gegeven les handschriftonderwijs ingevuld worden. Op deze manier reflecteren en evalueren de leraren op de gegeven les en hebben zij inzicht in punten die ze de volgende keer anders zouden willen doen. Het logboek bestaat uit twee onderdelen: goede lesverloop en verbeterpunten. Onder deze kopjes staan vier punten die de leraren als richtlijn kunnen gebruiken voor het invullen van het logboek, hierbij is gebruik gemaakt van Van Everdingen (2017). Doordat de leraren het logboek invullen wordt de ontwikkeling die de leraren maken, vastgelegd.

4.1.4 Meten van het ontwerp

Om te zien wel effect het ontwerp in de middenbouw heeft, vinden er verschillende metingen plaats. In deze subparagraaf worden deze metingen beschreven.

Beginmeting

De beginmeting bestaat uit verschillende delen van het vooronderzoek. De gestructureerde vragenlijst leraren (Bijlage E) die is afgenomen bij de leraren en het observatieformulier (Bijlage G) waarmee geobserveerd is voor de inzet van het ontwerp, vormen samen de beginmeting. De gegevens van de vragenlijst en observaties zijn opgenomen in paragraaf 3.2 Resultaten en analyse vooronderzoek. Deze gegevens zullen ook gebruikt worden bij de vergelijkingen met de eindmeting.

Eindmeting

Om het effect van het ontwerp in de middenbouw tijdens de lessen handschriftonderwijs te kunnen meten, wordt er ook een eindmeting afgenomen. Deze eindmeting is een aangepaste versie van de gestructureerde vragenlijst van Bijlage E, zie Bijlage T. Hierbij is gekeken naar de instructievaardigheden die een leraar, volgens de literatuur, zou moeten bezitten binnen het handschriftonderwijs (Kwast, 2014; Kwast & Van Everdingen, 2009; Van Eerd-Smetsers & Alblas, 2001; Van Engen, 1997). Het verschil van de gestructureerde vragenlijsten zit hem in de onderdelen die tijdens het vooronderzoek onvoldoende werden gescoord of waar veel verschil in antwoorden zat bij de leraren. De eindmeting zal worden ingevuld door zeven leraren uit de middenbouw. Dit is niet hetzelfde aantal leraren uit het vooronderzoek, dat waren acht leraren. Eén leraar was niet in staat om deel te nemen aan het onderzoek. Vanwege de anonimiteit van de gestructureerde vragenlijst, is het niet mogelijk om deze antwoorden uit het vooronderzoek te halen. Bij het vergelijken van de resultaten wordt hier rekening mee gehouden. De eindmeting heeft als doel om inzicht te geven over eventuele verbeteringen die de leraren hebben ervaren in de klas wat betreft het handschriftonderwijs. Daarom wordt er ook nogmaals geobserveerd in de klassen, volgens het observatieformulier, zie Bijlage G. De beginmeting wordt uiteindelijk naar deze eindmeting gelegd om wellicht verandering en vordering wat betreft de instructievaardigheden op het gebied van handschriftonderwijs in de middenbouw aan te tonen.

Eindevaluatie

Tot slot vindt er na zes weken een eindevaluatie plaats met alle leraren van de middenbouw. De leraren vullen voorafgaand aan deze bouwvergadering het formulier eindevaluatie, zie Bijlage U, in. De onderzoeker en de begeleider op afstand zullen bij deze bouwvergadering aanwezig zijn. Aan de hand van de ingevulde antwoorden zal er geëvalueerd worden tijdens het gesprek. Tijdens het gesprek zal er gesproken worden over de opbrengsten van het ontwerp voor de leraren, over de verschillende ervaringen in de klas en of de instructievaardigheden zijn verbeterd. Het formulier bevat een vraag waarbij de leraren een cijfer kunnen aangeven voor het uitvoeren van het ontwerp en na het uitvoeren van het ontwerp, gericht op de eigen instructievaardigheden. Het formulier is de leidraad voor het gesprek.

4.2 Resultaten onderzoek naar het ontwerp

Na de PowerPointpresentatie is het ontwerp een week getest in de praktijk. Vervolgens zijn er nog kleine, praktische aanpassingen gedaan. Vervolgens hebben de leraren gedurende zes weken het ontwerp in de praktijk tijdens de lessen handschriftonderwijs ingezet. In subparagraaf 4.2.1 wordt een overzicht gegeven van de resultaten van het monitoren van het ontwerp. In subparagraaf 4.2.2. volgt een overzicht van de resultaten van het meten van het ontwerp.

4.2.1 Resultaten monitoren van het ontwerp

PowerPointpresentatie

Voordat het ontwerp in de praktijk werd gebracht om te testen en uit te voeren, heeft er een PowerPointpresentatie plaats gevonden voor de leraren uit de middenbouw. Alle zeven leraren waren hierbij aanwezig. Deze PowerPointpresentatie had als doel kennis wat betreft handschriftonderwijs over te brengen. Er is toegelicht hoe het ontwerp tot stand is gekomen. Op deze manier is geprobeerd de leraren te enthousiasmeren voor het uitvoeren van het ontwerp. De leraren gaven tijdens de presentatie aan dat het fijn was om met dit onderwerp aan de slag te gaan: *‘eindelijk gebeurt er iets concreets.’* Alle leraren zijn bereid om minimaal vier lessen handschriftonderwijs te geven aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier. Omdat er drie stamgroepen te maken hebben met twee leraren, is ervoor gekozen om per stamgroep tien lessen aan de hand van het ontwerp voor te bereiden en uit te voeren. De duocollega's overleggen zelf wie er vier geeft en wie er zes lessen geeft.

Testen van het ontwerp

Na de PowerPointpresentatie is het ontwerp getest. Het testen van het ontwerp is positief verlopen. De leraar die het ontwerp een week heeft getest, heeft twee lessen handschriftonderwijs gegeven aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier. De leraar heeft aangegeven dat het ontwerp binnen het Jenaplanonderwijs past, het structuur biedt, praktisch en overzichtelijk is en dat het instructievaardigheden voor een les handschriftonderwijs bevat. De volledige analyse is te vinden in Bijlage V. Het past binnen het Jenaplanonderwijs omdat er in het lesvoorbereidingsformulier goed gedifferentieerd kan worden op niveau. Je zit niet vast aan de eigen jaargroep. Ook is het ontwerp niet gebonden aan een methode, dat past ook binnen het Jenaplanonderwijs. De leraar gaf aan dat de handreiking en het lesvoorbereidingsformulier in de praktijk toe te passen zijn. Daarbij gaf de leraar wel als tip om nog argumenten in de handreiking te noemen waarom handschriftonderwijs van belang is, ook naar aanleiding van de PowerPointpresentatie. Tot slot gaf de leraar ook nog aan dat het ontwerp bij de leerlingen erg enthousiast werd ontvangen. De leerlingen waren erg betrokken bij de les.

Tussenevaluatie

Voorafgaand aan de tussenevaluatie hebben alle leraren Bijlage R ingevuld. Tijdens de tussenevaluatie waren vijf van de zeven leraren aanwezig, wel heeft elke leraar het formulier van de tussenevaluatie ingevuld. De antwoorden op het ingevulde formulier van de tussenevaluatie zijn te vinden in Bijlage W. De tussenevaluatie was een nuttige bijeenkomst. Tijdens deze tussenevaluatie is het gebruik van het ontwerp nadrukkelijk besproken. Hierbij kwamen positieve effecten als de knelpunten naar voren. Er ontstond een gesprek aan de hand van de punten uit de ingevulde evaluatie. In Tabel 3 worden enkele uitspraken weergegeven.

Tabel 3

Analyse tussenevaluatie (Bijlage W)

Vraag

Hoe ervaar je de uitvoering van het ontwerp?

Antwoord

- Ik vind het heel erg leuk om de lessen schrijven te geven, vooral omdat de kinderen zo enthousiast zijn geworden voor schrijven.
- Ik ervaar het als zeer positief. Vooral het stukje bewustwording. Hoe geef ik eigenlijk een schrijfles? Erg goed om daar mee bezig te zijn.
- Ik vind het goed om weer even goed na te denken over het geven van een goede schrijfles en het samenvoegen van de lessen van de 3 jaargroepen.
Maar ik vind de uitvoering teveel tijd in beslag nemen. Ook in deze weken. Ik moet echt andere belangrijke dingen aan de kant zetten om deze lessen te kunnen geven.

Tijdens het gesprek kwam duidelijk naar voren dat de leraren de meerwaarde van het geven van didactisch goede schrijflessen zeker inzien. De leerlingen reageren heel erg enthousiast en de werkhouding vinden de leraren tijdens handschriftonderwijs veranderd. De leerlingen gaan gemotiveerd aan de slag en een enkele leraar merkt zelfs al dat het schrijfproduct van sommige leerlingen netter is geworden. Echter, geeft elke leraar aan dat de lessen wel tijdrovend zijn. Hier is over in gesprek gegaan. Eén leraar bracht in dat ze twee instructielessen schrijven aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier per week doet. Ze vergelijkt deze lessen met de instructielessen voor bijvoorbeeld rekenen, dit zijn er ook twee in de week en kosten op dat moment ook tijd. Daarnaast waren de leraren het wel eens dat de eerste keer het meeste tijd kostte.

Logboek

Alle leraren hebben tijdens het uitvoeren van het ontwerp een logboek bijgehouden. In Bijlage X zijn de meeste logboeken van de leraren opgenomen. Niet na elke les had elke leraar een logboek ingevuld. Uit de logboeken blijkt dat de leraren duidelijk bezig zijn geweest met oefenen van de instructievaardigheden tijdens een les handschriftonderwijs. De leraren zijn zich bewust van de tien stappen uit het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009). Door te reflecteren op het eigen handelen werden de leraren bewust van de verbeterpunten. Het werd voor de leraren overzichtelijk om nog te zien waar ze de andere lessen aan konden gaan werken. In Tabel 4 zijn enkele ervaringen weergegeven.

Tabel 4

Ervaringen van leraren

Vraag

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

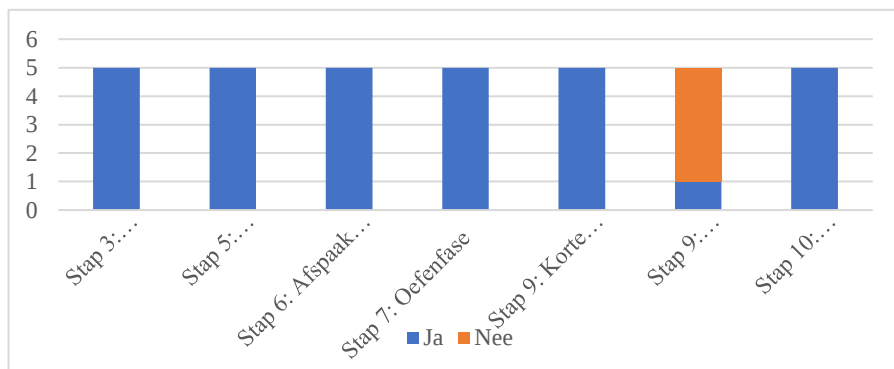
Antwoord

- Ik heb met de kinderen op het proces geëvalueerd.
- De kinderen zijn dol op het oefenen van de letters met klei. Het is een hele sport geworden om de mooiste klei letter te maken of de grootste of de kleinste of zoveel mogelijk letters uit een klompje klei. Allemaal prima. Aan het enthousiasme ontbreekt het niet.
- Het besluit genomen om alle kinderen met scheerschuim te laten werken. Dit was geweldig! Erg enthousiast waren ze aan het oefenen met de cijfers en ook elkaar helpen en complimenteren.

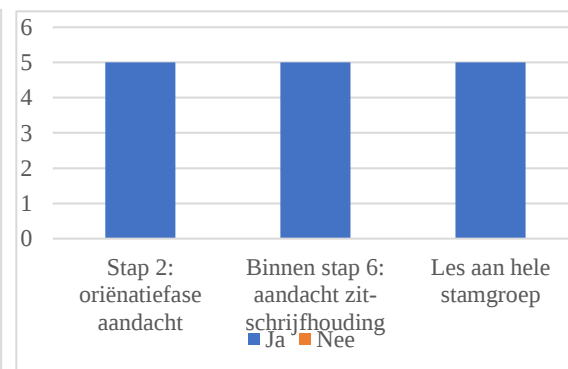
4.2.2 Resultaten meten van het ontwerp

Observaties

Tijdens het uitvoeren van het ontwerp is er wederom geobserveerd, volgens het observatieformulier in Bijlage G. Tijdens de observaties bleek dat de leraren het tienstappenplan van het lesvoorbereidingsformulier tijdens een les handschriftonderwijs toe pasten. Figuur 8 en 9 in hoofdstuk 3.2 tonen aan dat bepaalde stappen van het tienstappenplan tijdens handschriftonderwijs niet voorkomen. Tijdens het uitvoeren van het ontwerp is dit veranderd. Figuur 11 en 12 laten zien dat deze stappen tijdens een les handschriftonderwijs toegepast worden.



Figuur 11. Resultaten observatie toepassing tienstappenplan tijdens uitvoeren ontwerp 1.

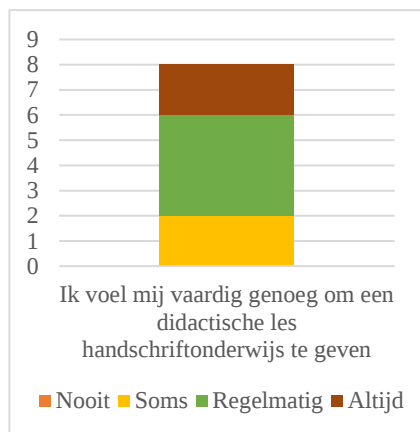


Figuur 12. Resultaten observatie toepassing tienstappenplan tijdens uitvoeren ontwerp 2.

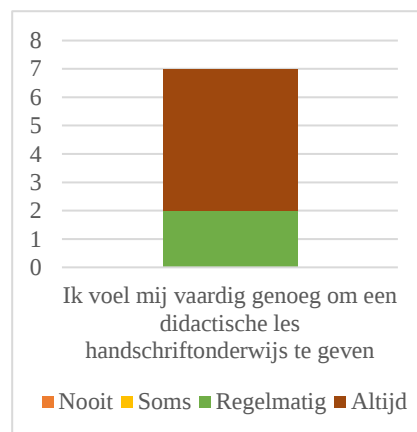
Opvallend in de resultaten is stap negen: herhaling van het aandachtspunt. Veel leraren besteden aandacht aan de gehele zit/schrijfhouding, in plaats van aan één aandachtspunt. Hierdoor krijgen de leerlingen veel informatie in één keer te verwerken. Deze tip is door de leraren meegenomen. Een overzicht van alle resultaten van de observaties is te vinden in Bijlage Y.

Eindmeting

Er is verschil te zien in de begin- en eindmeting. Figuur 13 laat de beginmeting zien wat betreft de eigen vaardigheid van de leraren en Figuur 14 de eindmeting. De eindmeting is na de zes weken van uitvoering afgenomen, de volledige analyse is te vinden in Bijlage Z. Bij de beginmeting voelen de leraren meeste leraren zich soms of regelmatig vaardig genoeg. Bij de eindmeting blijkt dat de leraren zich regelmatig en het meerdere deel altijd vaardig genoeg voel om een didactische les handschriftonderwijs te geven. Dit is een verandering.

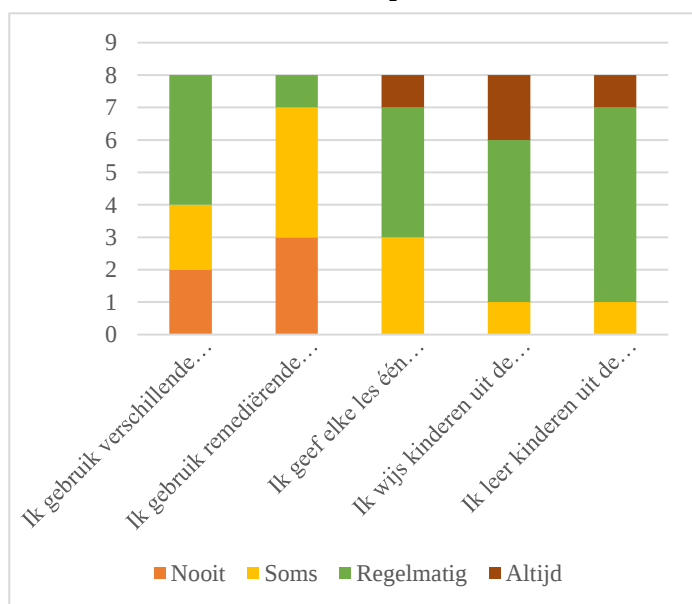


Figuur 13. Resultaten leraren vaardigheid beginmeting.

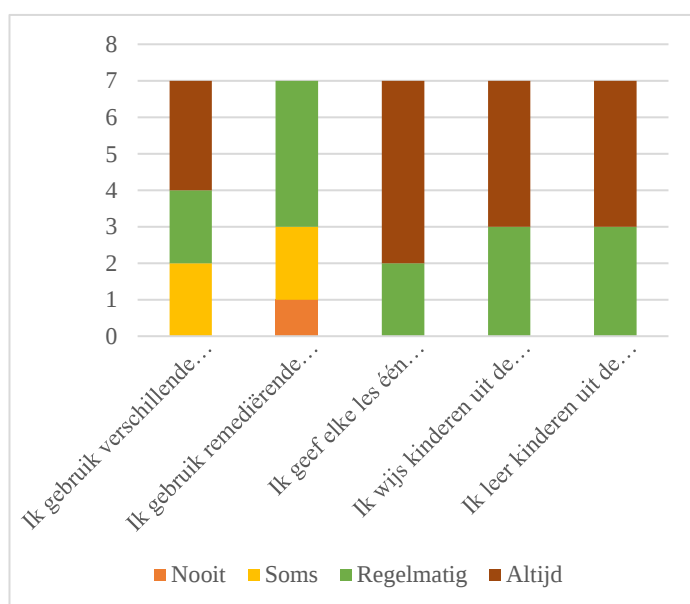


Figuur 14. Resultaten leraren vaardigheid eindmeting.

Naast dat er verschil te zien is bij de eigen vaardigheid van de leraren, is er ook een verschil te zien in het eigen handelen van de leraren tijdens een les handschriftonderwijs. In Figuur 15 is het resultaat van de beginmeting te zien. De leraren gaven verschillend antwoord. In Figuur 16 is het resultaat van de eindmeting te zien. Het verschil tussen de begin- en eindmeting wordt hiermee duidelijk. De leraren zijn na het uitvoeren van het ontwerp de optie altijd vaker gaan gebruiken. De leraren geven vaker elke les één aandachtspunt mee, wijzen de leerlingen op een correcte zit/schrijfhouding en leren de leerlingen reflecteren op het eigen schrijfproduct. Daarnaast gebruiken de leraren verschillende materialen vaker dan tijdens de beginmeting en wordt er ook regelmatig gebruik gemaakt van remediërende middelen. Ten opzichte van de beginmeting zijn alle punten positief veranderd na het uitvoeren van het ontwerp.



Figuur 15. Resultaten eigen handelen leraren beginmeting.



Figuur 16. Resultaten eigen handelen leraren eindmeting.

Leerlingen

De leerlingen hebben tijdens de uitvoering van het ontwerp opnieuw een dezelfde enquête als het vooronderzoek, zie Bijlage H, ingevuld. Voor de betrouwbaarheid van de resultaten, zijn dezelfde leerlingen gevraagd deze enquête in te vullen. De analyse van de resultaten van deze enquête is te vinden in Bijlage AA. Opvallend bij deze resultaten is dat in vergelijking met het vooronderzoek, de zwakkere leerlingen nu vaker een negatievere smiley kiezen bij de vraag *'Ik vind mijn eigen schrijfwerk'*. Bij de sterkere leerlingen is er ook sprake van een soort gelijke verschuiving. Waar zeven leerlingen bij het vooronderzoek nog de meest blij smiley kozen, zijn dit er nu drie. De minder blij smiley wordt nu vaker gebruikt bij de sterkere leerlingen, namelijk negen keer.

Eindevaluatie

De eindevaluatie heeft plaats gevonden na het uitvoeren van het ontwerp. Voorafgaand aan het gesprek hebben de leraren een formulier ingevuld. De gegeven antwoorden van de leraren zijn te vinden in Bijlage AB. Uit het formulier is gebleken dat de leraren uit de middenbouw vinden dat ze voor uit zijn gegaan wat betreft het eigen niveau van instructievaardigheden tijdens het handschriftonderwijs, zoals te zien is in Tabel 5.

Tabel 5

Vergelijking niveau instructievaardigheden

Vraag	Antwoord
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	-L1: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10
	-L2: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10
	-L3: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10
	-L4: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10
	-L5: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10: Een 8
	-L6: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10
	-L7: 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Naast het formulier, is er ook een waardevol eindgesprek met de leraren gevoerd. Waardevol omdat alle ervaringen van het ontwerp met elkaar gedeeld konden worden. Alle zeven leraren van de middenbouw waren bij dit gesprek aanwezig. De leraren gaven tijdens het gesprek aan ze merken dat het geven van de lessen handschriftonderwijs aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier een positief effect heeft op de leerlingen. Zowel op de werkhouding als op het schrijfproduct. De leraren geven aan te zien dat de leerlingen geconcentreerd en gemotiveerd aan het werk gaan. Dit komt volgens de leraren door de stappen één tot en met vier uit het tien stappenplan. Volgens Gal'perin (in Van der Veen & Van der Wal, 2012, p.107) zorgen materiële handelingen voor het ontstaan van mentale handelingen. Hierbij geeft Van Parreren (in Van der Veen & Van der Wal, 2012, p.113) aan dat wanneer de fase van de oriëntering wordt overgeslagen, gebeurt het leren niet inzichtelijk. Daarom zijn stap twee en drie, oriëntatiefase en materieel handelen, van belang in het tienstappenplan (Van Everdingen, 2018; Kwast & Van Everdingen, 2009).

Wel gaven de leraren aan dat het ontwerp tijdrovend is. Het kost veel tijd om de lessen voor te bereiden en in de klas uit te voeren. Ondanks dat ze de meerwaarde inzien van het lesvoorbereidingsformulier, staat het de leraren wel een beetje tegen dat het zoveel tijd kost. De leraren gaven tijdens het gesprek aan dat een oplossing zou kunnen zijn om het lesvoorbereidingsformulier twee keer in de week in te zetten. Op deze manier wordt er wel aandacht besteed aan een didactisch goede instructie handschriftonderwijs. Tijdens het gesprek is door de onderzoeker een kijkwijzer voor een les handschriftonderwijs, zie Bijlage AC, uitgereikt. Dit heeft als doel dat de leraren bewust bezig blijven met een les handschriftonderwijs. In deze kijkwijzer komen de tien stappen van het tienstappenplan terug. De leraren gaven aan het een handig document te vinden, omdat er nu overzichtelijk op één papier de kern van een les handschriftonderwijs staat.

4.3 Conclusie onderzoek naar ontwerp

Uit de resultaten van het onderzoek naar het ontwerp blijkt dat de kennis en vaardigheden van de leraren door middel van het ontwerp binnen het handschriftonderwijs zijn ontwikkeld. In deze paragraaf zal eerst de ontwerp kennis beschreven worden, waarna vervolgens antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag.

4.3.1 Ontwerpkennis

In hoeverre voldoet het ontwerp, gericht op handschriftonderwijs in de middenbouw, in de praktijk?

Het ontwerp, bestaande uit: het lesvoorbereidingsformulier, instructiekaart remediërende middelen en verbaliseringskaart, is opgesteld om structuur in de lessen handschriftonderwijs aan te brengen. Door het gebruik van het ontwerp is er geprobeerd meer één lijn te creëren in de middenbouw, wat betreft het geven van handschriftonderwijs. Zes weken lang hebben de leraren het ontwerp ingezet tijdens de lessen handschriftonderwijs. Uit de begin- en eindmeting blijkt dat de leraren progressie hebben gemaakt met betrekking op het inzetten van instructievaardigheden tijdens een les handschriftonderwijs. De leraren gaven zichzelf voor de inzet van het ontwerp een vijf of zes op het eigen instructievaardigheidsniveau. Na de uitvoering van het ontwerp geven alle leraren zichzelf een acht op het eigen instructievaardigheidsniveau. De leraren geven hiermee dus aan dat ze zichzelf meer bevoegd voelen om een goede, didactische les handschriftonderwijs te geven, gebruikmakend van instructievaardigheden. Echter, de leraren gaven ook aan dat het uitvoeren van het ontwerp wel veel tijd kostte. Wellicht is het ontwerp beter in te zetten in de stamgroep, wanneer dit twee keer in de week gebeurt. Dit vraagt dan minder voorbereidings- en uitvoeringstijd, maar er wordt dan wel aandacht besteed aan het handschriftonderwijs. De overige dagen zijn de leraren wel bereid om stappen uit het lesvoorbereidingsformulier in te zetten, omdat de leraren ook hebben gezien tijdens het uitvoeren dat de leerlingen positief reageren op de lessen handschriftonderwijs. De leraren geven aan dat de leerlingen gemotiveerd aan het werk zijn en kritischer naar het eigen werk kijken. Dit is ook wat uit de enquête van de leerlingen naar voren komt. Tijdens de beginmeting scoorden de leerlingen zichzelf met meer blijere smileys over het eigen werk, dan tijdens de eindmeting. Meer leerlingen gaven zichzelf een negatievere smiley over het eigen werk. Dit kan wellicht komen door het feit dat de leraren meer zijn gaan reflecteren op het schrijfproduct met de leerlingen tijdens de lessen handschriftonderwijs. Ook tonen de leraren een meer actieve en kritische houding, waardoor de leerlingen ook kritischer zouden kunnen gaan denken. Het ontwerp voldoet in de praktijk, kijkend naar het uitvoeren van een goede, didactische les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen, 2009; Van Everdingen, 2017).

4.3.2 Beantwoorden hoofdvraag

De hoofdvraag die centraal stond tijdens dit onderzoek is: *Hoe kunnen leraren van de middenbouw op een Jenaplanschool instructievaardigheden inzetten binnen het handschriftonderwijs?*

Uit de theorie blijkt dat leerlingen hebben recht op een goed georganiseerde les. De leraar maakt het verschil, omdat de meeste leerlingen de leraar nodig hebben om tot leren te komen. Het geven van een instructie speelt hierin een belangrijke rol (Hollingsworth & Ybarra, 2017). Binnen het handschriftonderwijs kan er gedacht worden aan vier soorten instructies: Instructie over de correcte zit-schrijfhouding, instructie met betrekking tot juiste pen/potlood greep, instructie van de papierligging, instructie over het verbinden van letters (Van Engen, 1997; Van Hagen, & Valkenburg, 2010; Kwast 2014). Uit het vooronderzoek bleek dat de leraren in de middenbouw deze vier instructies niet toepasten tijdens een les handschriftonderwijs. Er werden dus geen instructievaardigheden ingezet. Om deze instructievaardigheden in de praktijk inzetbaar te maken, is er een lesvoorbereidingsformulier opgesteld aan de hand van het tienstappenplan (Kwast & Van Everdingen, 2009). Dit lesvoorbereidingsformulier laat de instructievaardigheden die nodig zijn tijdens een les handschriftonderwijs terugkomen. Volgens van Everdingen (2017) is het van belang dat de leraar een actieve en kritische houding heeft tijdens een les handschriftonderwijs. De rol van de leraar is belangrijk. Het ontwerp stimuleert dit, omdat de leraren met de gehele stamgroep bezig

zijn met handschriftonderwijs. Binnen het Jenaplanonderwijs wordt gewerkt in stamgroepen. Een stamgroep is één groep leerlingen, bestaande uit twee of drie verschillende leerjaren. Het idee is dat er geleerd wordt op het niveau van het kind. Wanneer een kind na de zomervakantie weer in de stamgroep komt, gaat het verder met leren waar het voor de vakantie gebleven was (Velthausz & Winters, 2014). Dit maakt het lesvoorbereidingsformulier ook mogelijk. Daarnaast maakt het lesvoorbereidingsformulier het ook mogelijk om een les goed voor te bereiden volgens heldere aandachtspunten en de aanpak is effectief, dit zijn enkele voorwaarden voor een goede instructie (Ybarra & Hollingsworth, 2017).

Er kan geconcludeerd worden dat het inzetten van het tienstappenplan op een Jenaplanschool de instructievaardigheden binnen het handschriftonderwijs in de middenbouw stimuleert. Door de leraren een lesvoorbereidingsformulier te geven met het tienstappenplan en handvatten om dit tienstappenplan in te zetten tijdens een les handschriftonderwijs, vinden de zeven leraren in de middenbouw dat het eigenvaardigheidsniveau wat betreft instructievaardigheden is gestegen van een vijf/zes naar een acht, op een schaal van één tot tien.

Discussie

Volgens Van der Donk & Van Lanen (2012) leidt elk onderzoek tot nieuwe vragen. Het inventariseren en verzamelen van deze vragen geeft de mogelijkheid voor eventueel vervolgonderzoek. Paragraaf 5.1 beschrijft eventuele beperkingen en discussiepunten, paragraaf 5.2 bevat vervolgvragen. Hierop volgt paragraaf 5.3 met aanbevelingen voor de praktijk en tot slot worden er in paragraaf 5.4 suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

5.1 Eventuele beperkingen en discussiepunten

Het ontwerp is als bruikbaar ervaren door de leraren in de middenbouw. Toch geven de leraren in de middenbouw aan dat de factor tijd een beperking is. Het volle weekrooster van de leraren in de middenbouw zorgt ervoor dat het lastig is om ruimte te maken voor lessen handschriftschriftonderwijs. Het voorbereiden kost ook tijd, waardoor de leraren soms het gevoel kregen dat andere vakken onder het handschriftonderwijs aan het lijden waren. Dit kan niet de bedoeling zijn van het geven van handschriftonderwijs. De leraren vragen zich af hoe ze dit moeten inpassen in het volle weekrooster. Echter, Van de Rozenburg (in Van Gaalen, 2017) stelt dat er sprake is van didactische verwaarlozing binnen het handschriftonderwijs. Door de jaren heen wordt er minder aandacht aan besteed. Hieruit blijkt wel dat het nodig is om tijd te besteden aan handschriftonderwijs. Er zullen daarom goede afwegingen gemaakt moeten worden in het weekrooster.

Daarnaast is een beperking van dit onderzoek dat het onderzoek zich heeft gericht op de middenbouwgroep drie/vier/vijf. Dit omdat het afgelopen schooljaar de samenstelling van de middenbouw bestond uit drie jaargroepen. Aankomend schooljaar zal deze samenstelling veranderen naar een enkele groep drie en een combinatieklas vier/vijf. Hierdoor is het afwachten of het ontwerp inzetbaar is de samenstelling van aankomend schooljaar. De verwachting is dat het ontwerp aan te passen valt naar deze samenstellingen.

Een instrument die discussie oproept is de enquête van de leerlingen. Deze enquête is afgenomen bij eenendertig leerlingen. Deze leerlingen waren verdeeld in zwakke en sterke leerlingen, alleen was deze verdeling niet evenredig. Meer zwakkere leerlingen hebben de enquête ingevuld dan sterkere leerlingen. Dit kwam door de omstandigheden in bepaalde stamgroepen. Hierdoor is er geen vergelijking kunnen maken tussen zwakkere en sterkere leerlingen in handschriftonderwijs. Dit zou een scheef beeld kunnen geven van de resultaten. Een volgende keer is het goed om te kijken of de aantallen evenredig verdeeld zijn, om zo deze gegevens mee te kunnen nemen in de conclusie.

Ook het gebruik van een logboek is een discussiepunt. Het inzetten van het logboek was bedoeld om ervaringen en overdenkingen van de leraren tijdens het uitvoeren van het ontwerp vast te leggen (Van der Donk & Van Lanen, 2012). Kijkend naar Bijlage X, kan er geconcludeerd worden dat er niet door elke leraar gebruik is gemaakt om de ervaringen en ontdekkingen te omschrijven in het logboek. Een volgende keer kan er duidelijker worden aangegeven dat het van belang is voor elke leraar om het logboek in te vullen. De ontwikkelingen door middel van het logboek kunnen dan van elke leraar in kaart worden gebracht.

5.2 Vervolgvragen

Een vraag die gesteld kan worden is of de lessen handschriftonderwijs aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier er daadwerkelijk voor gaan zorgen dat de resultaten van de leerlingen binnen het vakgebied handschriftonderwijs zullen verbeteren. Van Everdingen (2017) stelt dat negatieve competentiegevoelens van de leraar kunnen zorgen voor het stagneren van de handschriftontwikkeling. Aangezien het feit dat de competentiegevoelens van de leraren gedurende het onderzoek gestegen zijn, kan er gekeken worden naar de handschriftontwikkeling van de leerlingen.

Daarnaast is een vervolgvraag of het lesvoorbereidingsformulier ook zo ingezet kan worden, dat het minder tijd kost in de klas. De leraren geven aan verder te willen gaan met het lesvoorbereidingsformulier, maar dat alle onderdelen uitvoeren binnen één les te tijdrovend is. Tot slot wordt er vanaf dit schooljaar gewerkt met een doelenboek op OJS de Zevensprong. Bij de leraren leeft de vraag hoe het doelenboek in combinatie met het handschriftonderwijs ingezet kan worden in de klas. Hierbij komt ook de vraag kijken of de leerlingen dan gemotiveerder, zelfstandiger aan het werk kunnen met handschriftonderwijs.

5.3 Aanbevelingen

Een eerste aanbeveling aan de middenbouwleraren is om het lesvoorbereidingsformulier te blijven inzetten tijdens de lessen handschriftonderwijs. Ook wordt de leraren aangeraden om lessen handschriftonderwijs in te plannen in het weekrooster. Volgens Van Everdingen (2017) is het nodig dat handschriftonderwijs een regelmatige tijdssequentie heeft binnen het dag- en weekrooster. Dit zou het ontstaan van schrijfproblemen kunnen voorkomen.

Verder wordt er aanbevolen om als leraar in de middenbouw actief en kritisch te blijven tijdens een les handschriftonderwijs (Van Everdingen, 2017). Hierbij is het aan te raden dat de leraren de kennis wat betreft handschriftonderwijs op peil houden. Kwast (2014) geeft aan dat de fase van het voortgezet schrijven het meeste wordt ondergewaardeerd in het basisonderwijs. Een aanbeveling is daarom ook dat de leraren alert blijven op de handschriftontwikkeling van de kinderen uit groep vijf.

Ook is het gebleken dat (hand)schriftproblemen vaak negatieve effecten hebben op leerresultaten en zelfvertrouwen van leerlingen. Dit heeft niet alleen een negatief effect binnen het vakgebied handschriftonderwijs, maar ook binnen de andere vakgebieden, omdat de handschrift verwerkende taken worden vermeden (Feder & Majnemer, 2007). Daarom kan er aanbevolen worden dat er niet alleen binnen het vakgebied handschriftonderwijs op het schrijfproduct gelet moet worden, maar ook bij de andere vakgebieden is het van belang dat het schrijfproduct van leerlingen in de gaten wordt gehouden. Op deze manier wordt het handschriftonderwijs geïntegreerd bij de andere vakgebieden. Het integreren van vakgebieden sluit ook aan bij het Jenaplanconcept.

Tot slot wordt geadviseerd om het onderzoek te delen met de onder- en bovenbouw. Dit om het belang van handschriftonderwijs in de basisschool aan te stippen. Het is goed voor alle leraren om hier kennis over te vergaren en de leraren uit de middenbouw kunnen hier een leidende rol in spelen.

5.4 Suggesties vervolgonderzoek

- Een onderzoek naar de invloed van de inzet van het lesvoorbereidingsformulier met het tienstappenplan op de leerlingen uit de middenbouw. In dit onderzoek is onderzocht hoe leraren instructievaardigheden kunnen inzetten binnen het handschriftonderwijs. Een logische vervolgstap zou kunnen zijn om het effect van de inzet van instructievaardigheden door de leraren op de leerlingen tijdens een les handschriftonderwijs te bekijken.
- Een onderzoek gericht op het handschriftonderwijs in de bovenbouw. Volgens Van Everdingen (2017) is het nodig dat handschriftonderwijs een regelmatige tijdssequentie heeft binnen het dag- en weekrooster. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen, dus ook voor de bovenbouw. Hierbij kan het doelenboek betrokken worden. Er wordt op OJS de Zevensprong sinds afgelopen schooljaar volledig met een doelenboek gewerkt. Welke doelen passen bij handschriftonderwijs en hoe zorgen de leerlingen en/of leraren ervoor dat deze doelen binnen handschriftonderwijs in de bovenbouw behaald worden?
- Een onderzoek gericht op het kleuterschrijven in groep één en twee. Wellicht heeft de manier waarop het kleuterschrijven aangeboden wordt in groep één en twee een bepaald effect op hoe snel de leerlingen in groep drie het aanvankelijk schrijven beheersen. Het is interessant om de overgang van groep twee naar groep 3 op het gebied van handschriftonderwijs te bekijken.

Literatuurlijst

- Baarda, B. (2014). *Dit is onderzoek! Handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Groningen: Noordhoff.
- Boes, A. (2014). De voordelen van heterogene groepen. *Mensenkinderen*, 30(1), 8-9.
- Feder, K.P., & Majnemer, A. (2007). Handwriting Development, Competency and Intervention. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 49, 312-317.
- Francken, J. (2013). Schrijven versus typen: wat zegt de neurowetenschap? *Weten Wat Werkt en Waarom*, 2(3), 6-13.
- Graham, S. (2009). Want to Improve Children's Writing? Don't Neglect Their Handwriting. *American Educator*, 20-40. Geraadpleegd op 20 september 2017, van <https://www.aft.org/sites/default/files/periodicals/graham.pdf>
- Hattie, J. (2009). *Visible Learning: A Synthesis of over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. Londen: Routledge.
- Hofman, A. (2012). *Pocketwoordenboek Nederlands*. Houten, Nederland: Unieboek.
- Hollingsworth, J., & Ybarra, S. (2017). *Expliciete directe instructiemodel: Tips en technieken voor een goede les* (M. Schmeier', Vert.). Huizen: Pica.
- Hooijmaaijers, T., Stokhof, T., & Verhulst, F. (2012). *Ontwikkelingspsychologie: voor leerkrachten basisonderwijs*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- James, K.H., & Engelhardt, L. (2012). The effects of handwriting experience on functional brain development in pre-literate children. *Trends in Neuroscience and Education*, 1(1), 32-42.
- Konnikova, M. (2014, 4 juni). Wie schrijft, onthoudt beter. *Volkscrant*. Geraadpleegd op 8 januari 2018, van https://www.handschriftverbetering-en-kalligrafie.nl/upload/1924/Artikel_Wie_schrijft_die_onthoudt_beter.jpg
- Kwast, A. D. (2014). *'Schrijven kun je leren': De theorie van het schrijven*. Alkmaar: Stylus et Cultura.
- Kwast, A. D., & Van Everdingen, S. (Regisseurs). (2009). *Schrijven kun je leren* [Dvd]. Alkmaar: Stylus et Cultura.
- Leenders, Y., Naafs, F., & Oord, Van den. I. (2013). *Effectieve instructie: Leren lesgeven met het activerende directe instructiemodel*. Amersfoort: Drukkerij Wilco.
- Mueller, P. A., & Oppenheimer, D. M. (2014) The pen is mightier than the keyboard: Advantages of longhand over laptop note-taking. *Psychological Science*, 25(6). 1159-1168.
- Platform Handschriftontwikkeling & Werkgroep Kinderhandschrift (2013). *Focus op handschriftonderwijs/schrijven met de hand*. Geraadpleegd op: <https://frp.home.xs4all.nl/Handschriftontwikkeling/Artikelen/Focus%20op%20schrijven%20met%20de%20hand.pdf>

- RTL Nieuws. (2017, 12 mei). 'Leer kind blokletters in plaats van aan elkaar schrijven'. Geraadpleegd op 10 januari 2018, van <https://www.rtlnieuws.nl/nederland/leer-kind-blokletters-in-plaats-van-aan-elkaar-schrijven>
- Scholten, A., & Hamerling, B. (2006). Hoe minder schrijfles, hoe beter het handschrift? *JSW*, 90(1), 18-21.
- Scholten, A., & Hamerling, B. (2007). Schrijven zonder lezen. *JSW*, 92(2), 30-36.
- Scholten, A., & Hamerling, B. (2010). Feedback in het handschriftonderwijs. *JSW*, 94(6), 32-35.
- School aan Zet (2012). *De leerkracht doet ertoe. Pedagogische en didactische vaardigheden bij voortgezet technisch lezen*. Geraadpleegd op: [http://www.schoolaanzet.nl/uploads/tx_sazcontent/Kwaliteitskaart_De leerkracht doet ertoe. Pedagogische en didactische vaardigheden bij voortgezet technisch lezen.pdf](http://www.schoolaanzet.nl/uploads/tx_sazcontent/Kwaliteitskaart_De_leerkracht_doet_ertoe.Pedagogische_en_didactische_vaardigheden_bij voortgezet technisch lezen.pdf)
- Stichting Leerplanontwikkeling Nederland. (2009). *TULE Inhouden & Activiteiten*. Geraadpleegd op 25 september 2017, van: <http://tule.slo.nl/>
- Sulzenbruck, S., Hegele, M., Rinkenauer, G., & Heuer, H. (2011). The death of handwriting: secondary effects of frequent computer use on basic motor skills. *Journal of Motor Behavior*, 43(3), 247-251.
- Van Breugel, A. (2014). Blokletters of verbonden schrift? *Magazine School!* 2(4), 26-27.
- Van Buuren, M. (2007). Schrijven en lezen, sneller en beter (2) *JSW*, 91(2), 29-32.
- Van der Donk, C., & Van Lanen, B. (2013). *Praktijkonderzoek in de school*. Bussum: Coutinho.
- Van der Veen, T., & Van der Wal, J. (2012). *Van leertheorie naar onderwijspraktijk*. Groningen: Noordhoff.
- Van Eerd-Smetsers, C., & Alblas, G. (2001). *Schrijven is een vak apart*. Groningen: Noordhoff.
- Van Engen, A. (1997). *Schrijven als oefenvak: handboek voor didactiek en praktijk*. Vries: Van Engen.
- Van Everdingen, S. (2017). Handschriftonderwijs juist van groot belang in het digitale tijdperk. *Veerkracht*, 14(2), 4-6.
- Van Everdingen, S. (2017). *Kennisbasis Lerarenopleiders: Katern 3: Inhoud en vakdidactiek op de lerarenopleidingen*. Eindhoven: VELON.
- Van Everdingen, S. (2018). *Het Tien-stappenplan en het Expliciete Directe Instructiemodel*. Zwolle: Katholieke Pabo Zwolle.
- Van Gaalen, E. (2017, 31 juli). Schrijfvaardigheid kinderen holt achteruit. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd op 8 januari 2018, van <https://www.ad.nl/binnenland/schrijfvaardigheid-kinderen-holt-achteruit~aba9b5e3/>
- Van Hagen, A., & Valkenburg, A. (2010). *Zo leer je kinderen schrijven*. Groningen: Noordhoff.

Winters, H. & Velthausz, F. (2014) *Jenaplan de school waar je leert samenleven*. Zutphen: NJPV

Winters, H. & Velthausz, F. (2014). In een goede stamgroep is het net als thuis. *Mensenkinderen*, 30(1), 5-7.

Bijlagen

Bijlage A:	Evaluatie onderzoeksproces
Bijlage B:	Poster
Bijlage C:	Verklaring inzake oorspronkelijkheid en gedragscode onderzoek
Bijlage D:	Verklaring uitvoeren ontwerp
Bijlage E:	Gestructureerde vragenlijst leraren
Bijlage F:	Minder gestructureerde vragenlijst leraren
Bijlage G:	Observatieformulier leraren les handschriftonderwijs
Bijlage H:	Enquête leerlingen
Bijlage I:	Analyse gestructureerde vragenlijst leraren
Bijlage J:	Analyse minder gestructureerde vragenlijst leraren
Bijlage K:	Analyse observaties leraren
Bijlage L:	Analyse enquête leerlingen
Bijlage M:	PowerPointpresentatie
Bijlage N:	De handreiking
Bijlage O:	Lesvoorbereidingsformulier
Bijlage P:	Instructiekaart remediërende middelen
Bijlage Q:	Verbaliseringskaart
Bijlage R:	Formulier testen ontwerp
Bijlage S:	Formulier tussenevaluatie
Bijlage T:	Gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting
Bijlage U:	Formulier eindevaluatie
Bijlage V:	Formulier testen ontwerp ingevuld
Bijlage W:	Analyse tussenevaluaties
Bijlage X:	Inge vulde logboeken leraren
Bijlage Y:	Inge vulde observatieformulieren tijdens ontwerp
Bijlage Z:	Analyse gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting
Bijlage AA:	Analyse enquête leerlingen tijdens ontwerp
Bijlage AB:	Analyse eindevaluaties
Bijlage AC:	Kijkwijzer les handschriftonderwijs

Bijlage A: Evaluatie onderzoeksproces

Een jaar onderzoek, het is voorbij gevlogen en wat vond ik het interessant! OJS de Zevensprong is al een aantal jaar een academische opleidingsschool. Hierdoor heeft het team ervaring met een student die onderzoek komt doen en weet de onderzoekscoördinator precies welke stappen er doorlopen moeten worden. Door deze ervaringen begon ik met positieve moed aan het onderzoek en had ik er veel zin in. De leraren in de middenbouw stonden open voor het onderzoek en het onderwerp werd met enthousiasme ontvangen. Ik zelf ben ook erg blij dat ik met dit onderwerp aan de slag mocht gaan, handschriftonderwijs. Handschriftonderwijs vind ik een beetje het ondergeschoven kindje in de dagelijkse bezigheden van de klas. Voor dit onderzoek was ik al actief op het gebied van handschriftonderwijs, ik heb mijn schrijfspecialisatie behaald. Het team zag dit ook als een mooie gelegenheid om een actieve student, met een interessant onderwerp, aan de slag te laten gaan.

Het proces van onderzoek doen gaat alle kanten op. Er zijn weken die hard gaan, waarin veel moet gebeuren, gepresenteerd moet worden en dat er al dingen uitgevoerd moeten worden. Het proces heeft mij de mogelijkheden en knelpunten van onderzoek doen laten zien. Een knelpunt was bijvoorbeeld dat ik uitgebreid wilde communiceren. Door de grote hoeveelheid informatie zou het voor de leraren in de middenbouw niet duidelijk en concreet zijn. Hierdoor heb ik echt geleerd om in de communicatie to de point te komen. De mogelijkheden die ik zie in het doen van onderzoek zijn het ontwikkelen van de leerkrachtvaardigheden en hiermee misschien ook wel het ontwikkelen van de schoolresultaten.

Het onderzoek heeft mij zelf als leraar opgeleverd dat ik de waarde inzie van vernieuwende dingen proberen in het onderwijs. Deze dingen zijn vaak tijdrovend, maar ik denk dat het later juist weer tijd oplevert. Ik vind het belangrijk dat je als leraar niet stil komt te staan in je ontwikkeling en vastroest in oude gewoontes. Ik heb dit ook bij de leraren in de middenbouw proberen te stimuleren en ze stonden hier zeker voor open. Ze zagen de waarde in van een andere aanpak binnen het handschriftonderwijs en hierdoor zagen ze ook een verandering bij de leerlingen plaatsvinden. Uiteindelijk willen wij in het onderwijs toch allemaal het beste voor de leerlingen.

Ik ben blij dat ik mijn steentje heb kunnen bijdragen aan de schoolontwikkeling. Al met al kijk ik met een zeer positief gevoel terug op mijn onderzoeksproces!

Handschriftonderwijs

in de middenbouw

Een ontwerpgericht onderzoek over de inzet van instructievaardigheden op een Jenaplanschool, wat betreft handschriftonderwijs.

Introductie

Het is van belang dat er handschriftonderwijs gegeven wordt op de basisschool. Echter wordt er door de jaren heen steeds minder aandacht besteed aan het handschriftonderwijs in de klas. Van de Rozenberg (in Van Gaalen, 2017) stelt dat er sprake is van didactische verwaarlozing. Dit betekent in de praktijk dat onder andere het aanleren van schrijven minder zorgvuldig gebeurt. Oefening, herhaling en evaluatie tijdens een les handschriftonderwijs schieten vaak te kort (Hamerling & Scholten, 2006). Op OJS de Zevensprong staat dit jaar het handschriftonderwijs in de middenbouw centraal.

De hoofdvraag luidt:
'Hoe kunnen leraren van de middenbouw op een Jenaplanschool instructievaardigheden inzetten binnen het handschriftonderwijs?'

Ontwerp

Het ontwerp waarmee gewerkt is bestaat uit: een handreiking, lesvoorbereidingsformulier, instructiekaart remediërende middelen en verbaliseringskaart (Kwaast & Van Everdingen, 2009).

Literatuur

Feder, K.P., & Majnemer, A. (2007). *Handwriting Development, Conceptual and Instructional Developmental Medicine and Child Neurology*, 49, 312-317.

Franchen, I. (2013). *Schrijven als oefening: handboek voor de leerkracht en de leerling*. (Van Gaalen, 2017).

Kwaast, A. O., & Van Everdingen, S. (2009). *Schrijven kan je leren* [DVD]. Alkmaar: *Stijl en Cultuur*.

Leenders, T., Naafs, F., & Oord, Van den. (2013). *Handwriting Instruction: Leren schrijven met het octavo en de instructiekaart*. Arnhem: *Handwriting*.

Scholten, A., & Hamerling, B. (2006). *Handwriting: Hoe leer je schrijven?* (Van Gaalen, 2017). 18-21.

Van Engen, A. (1997). *Schrijven als oefening: handboek voor de leerkracht en de leerling*. (Van Gaalen, 2017).

Van Everdingen, S. (2017). *Handschriftonderwijs: Leren schrijven met het octavo en de instructiekaart*. Arnhem: *Handwriting*.

Theoretisch kader

Uit het theoretisch kader is gebleken dat:
Het schrijven met de hand steeds meer naar de achtergrond verdwijnt (Franchen, 2013), terwijl uit onderzoeken blijkt dat schrijven en typen verschillende effecten hebben op diverse cognitieve functies.
Het nodig is dat de leraar een actieve en kritische houding aanneemt (Van Everdingen, 2017). Het geven van instructie is een belangrijk onderdeel van alle onderwijsvaardigheden, dit geldt ook voor handschriftonderwijs. Een goede instructietechniek bij het aanvankelijk schrijvenproces is van grote betekenis voor de leerlingen bij het inslijpingsproces (Leenders, Naafs & Van den Oord, 2013; Van Engen, 1997).
Negatieve competentiegevoelens kunnen zorgen voor het stagneren van de handschriftontwikkeling bij leerlingen op de basisschool (Van Everdingen, 2017).

Conclusie

Het ontwerp is gedurende zes weken ingezet tijdens de lessen handschriftonderwijs in de middenbouw. Elke leraar heeft minimaal vier keer het ontwerp gebruikt bij het voorbereiden en het uitvoeren.
Na de uitvoering kan geconcludeerd worden dat het inzetten van het tienstapenplan op een Jenaplanschool de instructievaardigheden binnen het handschriftonderwijs in de middenbouw stimuleert. Door de leraren een lesvoorbereidingsformulier te geven met het tienstapenplan en handvatten om dit tienstapenplan in te zetten, vinden de zeven leraren in de middenbouw dat het eigenvaardigheidsniveau van handschriftonderwijs is gestegen.

Tabel 5
Toewijzing van instructievaardigheden

Vraag	Antwoord
Wat is de instructievaardigheid die het meest vaak wordt gebruikt?	1. Het geven van instructie
Wat is de instructievaardigheid die het minst vaak wordt gebruikt?	2. Het geven van feedback
Wat is de instructievaardigheid die het meest vaak wordt gebruikt?	3. Het geven van feedback
Wat is de instructievaardigheid die het minst vaak wordt gebruikt?	4. Het geven van feedback

Vooronderzoek

Tijdens het vooronderzoek zijn er vragenlijsten door de leraren ingevuld en is er in elke stamgroep geobserveerd. Ook hebben de leerlingen een enquête ingevuld. Uit de resultaten blijkt dat er in de middenbouw geen duidelijke afspraken zijn wat betreft handschriftonderwijs, er mist een gezamenlijke werkwijze. Daarnaast blijkt ook uit het vooronderzoek dat jaargroep drie het meeste aandacht krijgt op het gebied van handschriftonderwijs, de jaargroepen vier en vijf schieten er bij in of is tijd te kort om handschriftonderwijs te geven.



Figuur 1. Resultaten leraren vaardigheid.

Discussie

- Het voorbereiden en uitvoeren aan de hand van het lesvoorbereidingsformulier is tijdrovend.
- De lessen handschriftonderwijs passen niet in het volle weekrooster.
- Het is de vraag of het ontwerp ook in te zetten is in een enkele groep drie en een combinatiegroep vier/vijf.

Aanbevelingen

- Het is van belang om als leraar tijdens een les handschriftonderwijs een actieve en kritische houding te hebben (Van Everdingen, 2017).
- Er kan ook aanbevolen worden om niet alleen tijdens handschriftonderwijs op het schriftproduct van leerlingen te letten, maar ook tijdens andere handschriftverwerkende taken (Feder & Majnemer, 2007)



Lisanne Santbergen, 961114001
Onderzoekscordinator: Mariëtte van Dorsser
OJS de Zevensprong te Emmeloord
Bachelorthesisbegeleider: David Pereboom

Bijlage C: verklaring inzake oorspronkelijkheid en gedragscode onderzoek



Bijlage B: Verklaring inzake oorspronkelijkheid en gedragscode onderzoek

Ik verklaar hierbij dat deze bachelorthesis een oorspronkelijk werkstuk is, dat uitsluitend door mij vervaardigd is. Als ik informatie en ideeën aan bronnen heb ontleend, heb ik hiervan expliciet melding gemaakt in de tekst en de noten.

(plaats, datum)

14-05-2018
Emmeloord

(handtekening)

Ik verklaar hierbij dat ik bij het doen van mijn onderzoek gehandeld heb volgens de gedragscode onderzoek.

(plaats, datum)

14-05-2018
Emmeloord

(handtekening)

Bijlage D: Verklaring uitvoering ontwerp



Bijlage C: Verklaring inzake uitvoeren van het ontwerp

Hierbij verklaar ik (naam van de boa'er of van de onderzoekscoördinator):

Marjette van Dorsser

dat de student (naam van de student):

Lisanne Santbergen

het onderzoeksontwerp t.b.v. de bachelorthesis gedurende zes weken heeft uitgeprobeerd in de praktijk van de (naam van de school):

OJS de Zevensprong

te (plaats van de school):

Emmeloord

(plaats, datum)

Emmeloord, 14-05-2018

(handtekening)

Marjette van Dorsser

Handtekening student:

(plaats, datum)

Emmeloord, 14-05-2018

(handtekening)

Lisanne Santbergen

Bijlage E: Gestructureerde vragenlijst leraren

Vragenlijst leraren middenbouw

Nooit: het gebeurt **nooit** in de klas
Soms: het gebeurt meer **niet dan wel** in de klas
Regelmatig: het gebeurt meer **wel dan niet** in de klas
Altijd: het gebeurt **altijd** in de klas

Ik ben mij bewust van het verschil tussen de voorbereidende en de aanvankelijke fase binnen het handschriftonderwijs.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik voel mij vaardig genoeg om een didactische les handschriftonderwijs te geven.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik weet uit welke stappen een didactische les handschriftonderwijs bestaat	Ik weet dat helemaal niet	Ik ken een paar stappen	Ik ken veel stappen	Ik ken alle stappen
Ik steek tijd en energie in het geven van een les handschriftonderwijs.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik besteed in groep 3 twee uur per letter om deze aan te leren.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik besteed in groep 4 twee uur per hoofdletter om deze aan te leren en om de geleerde letters te herhalen.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik besteed in groep 5 één à twee uur in totaal om tempo te oefenen en letters te automatiseren.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik gebruik verschillende materialen bij het aanleren van de verschillende letters/tekens/cijfers.	Nooit	Soms	Regelmatig	Nooit
Ik gebruik remediërende middelen voor kinderen die uitvallen.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd

Ik leer de letters met begin en eindhaal aan.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik geef elke les één aandachtspunt mee waar de kinderen uit de middenbouw op moeten letten.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik wijs de kinderen uit de middenbouw op een correcte pen- en schrijfhouding.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik leer de kinderen uit de middenbouw te reflecteren op het eigen schrijfproduct.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd

Gestructureerde vragenlijst opgesteld aan de hand van Van Engen (1997), Kwast (2014), Kwast en Van Everdingen, (2009) en Van Everdingen 2017.

Bijlage F: Minder gestructureerde vragenlijst leraren

- Welke oefeningen zet je in bij de voorbereidende fase van het handschriftonderwijs?
- Hoe is een les handschriftonderwijs opgebouwd in jouw groep?
- Wat doe jij als leraar binnen elke stap van een les handschriftonderwijs?
- Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 3 eruit?
- Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 4 eruit?
- Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 5 eruit?
- Geef je wel eens een gezamenlijke instructie, inoefening en/of afsluiting aan je hele stamgroep? Zo ja, hoe vaak in de week en beschrijf kort op welke manier.
- Welke materialen gebruik je tijdens het geven van handschriftonderwijs?
- Wat zet je in om kinderen te helpen die moeite hebben met handschriftonderwijs?
- Wanneer help je kinderen die moeite hebben met handschriftonderwijs? En op welke manier doe je dit?
- Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van instructie?
- Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van tijd/planning?
- Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van organisatie?
- Overige opmerkingen

Bijlage G: Observatieformulier leraren les handschriftonderwijs

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep	Leraar
Datum	Observant
Duur les (Tijd)	

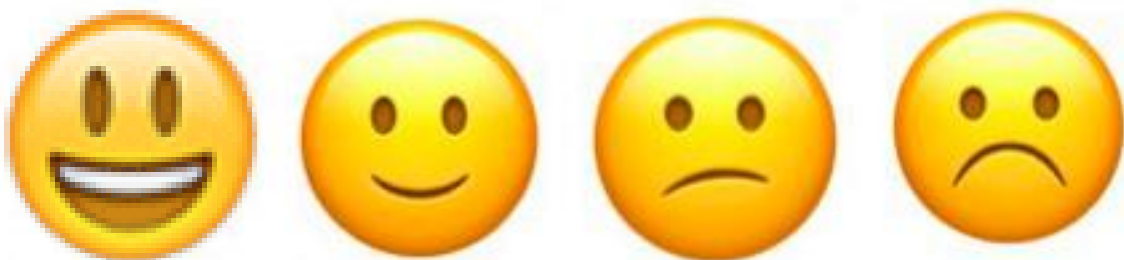
	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.			
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase			
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.			
De leraar verbaliseert de letter.			
De leraar doet een warming-up oefening.			
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.			
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.			
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.			
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.			
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.			
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.			
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.			
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.			
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.			
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.			
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.			

Observatie aan de hand van Kwast en Van Everdingen (2009) opgesteld.

- *Motiverende inleiding*
Activiteit die de letter verkend, zonder dat het schrijven van de letter centraal staat. Bijvoorbeeld zoveel mogelijk woorden noemen met de letter die wordt aangeleerd.
- *Oriëntatiefase*
De letter die wordt aangeleerd verkennen, hoe ziet deze letter er uit?
- *Materieel handelen*
De letter die wordt aangeleerd door middel van verschillende materialen verkennen, bijvoorbeeld met klei, scheerschuur, takken etc.
- *Verbaliseren van letter*
De leraar benoemt hardop hoe de letter geschreven moet worden en doet tegelijkertijd het schrijven van de letter voor op het bord.
- *Warming-up oefening*
De leraar doet een oefening met de leerlingen om ervoor te zorgen dat de leerlingen ontspannen en rustig aan de schrijfoefening kunnen beginnen.
- *Zit-schrijfhouding*
De leraar heeft kennis van een goede zit-schrijfhouding en brengt dit over naar de leerlingen door de juiste kenmerken van een zit-schrijfhouding te noemen.
- *Penhantering*
De leraar heeft kennis van een goede penhantering en brengt dit over naar de leerlingen door de juiste kenmerken van een penhantering te noemen.
- *Aandachtspunt*
Van alle goede kenmerken van de zit-schrijfhouding en penhantering kiest de leraar samen met de leerling één aandachtspunt waar ze die les gericht op gaan letter.
- *Vrije oefening*
voordat de letter in het schrift geschreven wordt, oefenen de leerlingen dit eerst op wit papier.
- *Werkblad/schrift*
De letter of schrijfoefening wordt verwerkt op een werkblad of in het methode schrift van handschriftonderwijs. De leraar geeft ondertussen feedback aan de leerlingen.
- *Korte pauze*
De leraar last een korte pauze in voor de leerlingen, zodat de leerlingen kunnen beginnen met reflecteren op het eigen schrijfproduct. Ook wordt er aandacht besteed aan het genoemde aandachtspunt die les.
- *Gezamenlijke afsluiting*
Tijdens deze afsluiting geven de leerlingen elkaar feedback, benoemen de leerlingen wat goed en wat minder goed ging en geeft de leraar de laatste feedback aan de leerlingen.
- *Niveauverschillen*
De leraar werkt op verschillende niveaus tijdens de les handschriftonderwijs, om zo aan de behoeften van de leerlingen tegemoet te komen.
- *Verschillende materialen*
De leraar gebruikt verschillende materialen tijdens de les handschriftonderwijs. Hierbij kan gedacht worden aan: klei, pen, potlood, krijt etc.
- *Actieve houding*
De leraar kijkt tijdens de les handschriftonderwijs, met name bij de zelfstandige verwerking, geen andere schriften na, maar toont interesse in het schrijven van de leerlingen en helpt de leerlingen hierbij door feedback te geven.

Naam:

Ik vind mijn eigen schrijfwerk:



Ik vind het leren schrijven in de klas:



Bijlage I: Analyse gestructureerde vragenlijst leraren

Leraren ingevuld: 8

Ik ben mij bewust van het verschil tussen de voorbereidende en de aanvankelijke fase binnen het handschriftonderwijs.	Nooit 0	Soms 2	Regelmatig 3	Altijd 3
Ik voel mij vaardig genoeg om een didactische les handschriftonderwijs te geven.	Nooit 0	Soms 2	Regelmatig 4	Altijd 2
Ik weet uit welke stappen een didactische les handschriftonderwijs bestaat	Ik weet dat helemaal niet 0	Ik ken een paar stappen 4	Ik ken veel stappen 3	Ik ken alle stappen 1
Ik steek tijd en energie in het geven van een les handschriftonderwijs.	Nooit 0	Soms 4	Regelmatig 3	Altijd 1
Ik besteed in groep 3 twee uur per letter om deze aan te leren.	Nooit 7	Soms 0	Regelmatig 1	Altijd 0
Ik besteed in groep 4 twee uur per hoofdletter om deze aan te leren en om de geleerde letters te herhalen.	Nooit 7	Soms 1	Regelmatig 0	Altijd 0
Ik besteed in groep 5 één à twee uur in totaal om tempo te oefenen en letters te automatiseren.	Nooit 5	Soms 2	Regelmatig 1	Altijd 0
Ik gebruik verschillende materialen bij het aanleren van de verschillende letters/tekens/cijfers.	Nooit 2	Soms 2	Regelmatig 4	Nooit 0
Ik gebruik remediërende middelen voor kinderen die uitvallen.	Nooit 3	Soms 4	Regelmatig 1	Altijd 0
Ik leer de letters met begin en eindhaal aan.	Nooit 0	Soms 0	Regelmatig 3	Altijd 5

Ik geef elke les één aandachtspunt mee waar de kinderen uit de middenbouw op moeten letten.	Nooit 0	Soms 3	Regelmatig 4	Altijd 1
Ik wijs de kinderen uit de middenbouw op een correcte pen- en schrijfhouding.	Nooit 0	Soms 1	Regelmatig 5	Altijd 2
Ik leer de kinderen uit de middenbouw te reflecteren op het eigen schrijfproduct.	Nooit 0	Soms 1	Regelmatig 6	Altijd 1

Bijlage J: Analyse minder gestructureerde vragenlijst leraren

29-11-2017

Welke oefeningen zet je in bij de voorbereidende fase van het handschriftonderwijs?

Leraar 1	Voordoen, nadoen, in de lucht schrijven, op digibord laten schrijven, motorische oefeningetjes (rondjes, streepjes, figuurtjes afmaken)
Leraar 2	af en toe bladen met motorische oefeningen en bewegingen uit schrijfdans. Niet structureel
Leraar 3	We hebben kaarten op school waarbij de kinderen bepaalde vormen moeten tekenen of tekeningen af moeten maken. Deze gebruiken we vooral het begin van het jaar. Dit jaar eigenlijk best weinig, omdat we meteen zijn begonnen met het aanleren van de schrijffletters. Het liefst zie ik dat we het begin van het jaar meer focus leggen op de voorbereidende oefenen en later op de schrijffletters.
Leraar 4	Veelal het voelen van de letter die wordt aangeleerd. (schrijven in de lucht, met je neus, buik, heupen oid) vooral het samen inoefenen van de letter. Eens in de zoveel tijd heb ik een les waarin ik vooral op de houding let. Deze bespreken we dan.
Leraar 5	Af en toe een werkblad met oefeningen.
Leraar 6	grote vellen met schrijfpatronen, klei, zand, in de lucht schrijven
Leraar 7	Motorische oefeningen. Deze doe ik dan voornamelijk tussendoor. Onze (nieuwe) schrijfmethode loopt gelijk met Veilig Leren Lezen en hierdoor zijn we eigenlijk gelijk begonnen met schrijven. We hebben in de middenbouw een bak met motorische oefeningskaarten. Deze staat nu bij Mariska in het 'lokaaltje'. Zij pakt dit nu op met groep 3. Verder zet ik eigenlijk geen oefeningen in!
Leraar 8	- Let op je schrijfhouding - Hoe leg je je schrift neer - In de lucht schrijven

Hoe is een les handschriftonderwijs opgebouwd in jouw groep?

Leraar 1	Feedback vorige les, bekijken huidige bladzijde en samen bekijken waar het om gaat en waar ze op moeten letten op die bladzijde. Voordoen of voor laten doen op digibord. Zelfstandig laten maken.
Leraar 2	gr 3: Bekijken van de letter, filmpje op het digibord, voordoen van de letter op het digibord (modellen), samen met de k. de letter groot in de lucht schrijven. Afhankelijk van de moeilijkheidsgraad van de letter en de tijd maken de k. de letter van klei en schrijven ze de letter op een eigen white bordje. Daarna in het schrift. gr 4/5: voordoen op het digibord + bespreken en voordoen van valkuilen (waar gaat het makkelijk mis), samen groot in de lucht schrijven en verwerken in het schrift. Moeilijke letters laat ik de k. Soms één voor één groot op het digibord oefenen voor ze in het schrift gaan schrijven.
Leraar 3	We praten eerst over de nieuwe letter. We bekijken een filmpje van VLL over hoe de letter geschreven wordt. Daar doe ik hem een paar keer voor, de kinderen schrijven mee in de lucht. Daarna oefenen de kinderen hem met de vinger op tafel, dan op een white bordje en daarna gaan ze aan de slag in het schrift. Als de kinderen nog tijd hebben maken ze de letter van klei.
Leraar 4	Groep 3 leert de letter welke wordt aangeleerd bij VLL. bij groep 4 schrijven we 3 keer per week in het schrijfschrift en bij groep 5, 2 keer per week. Ik pak geregeld een schrijfkaart of schijfblad om verschillende vormen te behandelen ipv woorden of letters.
Leraar 5	Ik geef meestal de herhalingsles van de letter die de dag eerder is aangeboden door de leerkracht die instructie geeft. Ik herhaal met de kinderen de lettervorm, we schrijven

	dat in de lucht met armen, handen en vingers, van grote vormen naar kleine vormen, voordat we gaan schrijven in het schrift.
Leraar 6	bij Veilig leren lezen zit een instructiefilmpje met daarin de letter in blokschrift en in lopend schrift. In de methode volgen we het lopende schrift voorbeeld van het instructie filmpje en deze letter wordt in stapjes aangeboden in het werkschrift.
Leraar 7	Bekijken welke letter we gaan oefenen. In de lucht oefenen, met klei maken, daarna doe ik de letter een aantal keer voor op het bord. De kinderen gaan de letter dan oefenen in het witte gebied in hun schrift. Ik loop rondjes om de instructietafel en geef aanwijzingen of schrijf samen met het kind. Vind ik dat het er prima uitziet dan mogen de kinderen de letter gaan maken.
Leraar 8	Welke blz. gaan we maken? Wat is het doel van die blz.? Waar letten we vandaag extra goed op? Hoe is onze schrijfhouding? Hoe leggen we het schrijfschrift neer? Soms in de lucht schrijven! Tijdens het schrijven is het stil. Soms ook met klassieke muziek op. Iedereen schrijft op hetzelfde moment.

Wat doe jij als leraar binnen elke stap van een les handschriftonderwijs?

Leraar 1	Vaak voordoen en feedback op vorige oefening...wat ging goed, wat kan beter. Aangeven waar op letten, tijdens schrijven bekijken.
Leraar 2	modellen en kinderen gericht laten kijken naar de vorm van de letter, de verbindingen en het woord als geheel. Ik probeer tussentijds kinderen individueel te wijzen op fouten en help ze weer op de goede weg.
Leraar 3	Steeds benoemen van de lettervorm in kleine stapjes.
Leraar 4	Ik vraag me af of ik het uitvoer zoals het in de literatuur staat. Ik geef in ieder geval een korte instructie met een korte begeleidend inoefenen waarna de uitvoering zelfstandig verloopt. Het evalueren probeer ik tijdens het schrijven of wanneer ik het schrift onder ogen heb. Het schrijven bij groep 3 gebeurt ook vaak bij Mariska.
Leraar 5	Ik doe vooral voor en zeg hardop wat ik doe.
Leraar 6	Ik laat het filmpje meerdere malen zien en laat de kinderen meedoen in de lucht, daarna moeten ze in het eigen schrift stap voor stap de letter overtrekken met potlood, om vervolgens de letter helemaal te schrijven. De kinderen hebben ook een klein potje met klei gekregen zodat ze de letter kunnen kleien. Ze rollen een sliert en maken van deze sliert de letter die ze wordt aangeboden. Ik gebruikte vorig jaar ook wel deksels met zand erin om de letters aan te bieden, ga ook wel naar buiten om met krijt letters te krijten, maar dit is best moeilijk, want het krijt biedt veel weerstand op de tegels en dat <i>(antwoord niet volledig opgeslagen in enquête)</i>
Leraar 7	Als we in de lucht oefenen kijk ik goed of ze de letter in de goede richting doen. Ik sta met mijn rug naar de kinderen toe, zodat ik de letter ook goed voor doe. Met de klei maken de kinderen de letter, hier kijk ik goed of de letter lukt en geef ik aanwijzingen om de letter aan te passen of te verbeteren. Ik doe de letter ook wel eens voor met klei. Ik schrijf dan dus de letter op het bord, hier benoem ik precies hoe de letter 'verloopt': over dezelfde lijn terug, nu een lus, kijk goed want de stok gaat onder de lijn door etc. Bij het inoefenen loop ik rond en geef ik aanwijzingen. Ook pak ik wel eens een hand vast van een kind en schrijf ik, zodat ze voelen hoe je de letter schrijft. Daarna gaan de kinderen zelfstandig aan het werk.
Leraar 8	- kinderen uitdagen - voordoen - rondlopen

Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 3 eruit?

Leraar 1	Nieuwe letter wordt aangeboden, samen naar kijken en benoemen, woorden mee bedenken. Dan in de schrijfles...voordoen op digibord, laten meedoen in de lucht. Samen in het schrift doen...bekijken en feedback geven. Dan nog op bord laten doen, dit vinden ze erg leuk. Verder vaak zelfstandig afmaken.
Leraar 2	Zie vraag 2
Leraar 3	Veel te kort en veel te snel over op papier op kleine vlak.
Leraar 4	Vaak doet Mariska dit. Anders via een filmpje wat hoort bij veilig leren lezen. Dan een korte uitleg met begeleidend inoefenen een zelfstandige verwerking die ze zelf inplannen en een evaluatie.
Leraar 5	Ik geef geen instructie. Zie punt hierboven.
Leraar 6	Ik laat het filmpje van de nieuwe aan te leren letter een aantal keren zien. Ik laat ze meedoen in de lucht of op een vel papier met potlood. Ik laat ze de letter kleien Ik laat ze de letter verwerken in hun werkschrift.
Leraar 7	Zoals beschreven bij de vorige 2 vragen.
Leraar 8	Dit doet Mariska. Dag erna doe ik het; Herhalen, lucht schrijven....

Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 4 eruit?

Leraar 1	Samen bladzijde bekijken...waar gaat het om en wat moet je doen. N.a.v. vorige oefening aangeven wat goed ging of wat beter kan. Voordoen op digibord en af en toe doen een paar kinderen voor op digibord. Dan zelfstandig ermee aan het werk...
Leraar 2	Zie vraag 2
Leraar 3	Bijna geen instructie meer, ik benoem heel kort hoe de hoofdletters geschreven worden.
Leraar 4	zie twee vragen hierboven
Leraar 5	Groep 4 krijgt geen echte instructie van mij. Ik geef voor de les wel vaak wel de aandachtspunten aan en de kinderen kijken aan het eind van de les naar de letter of het woord wat zij zelf het mooist gelukt vinden. Dit kunnen ze heel goed.
Leraar 6	De nieuwe letter krijgt herhaling in de grote kring en ik doe daar op het bord nogmaals voor hoe een letter gaat. IK laat zien welke lijnen waar voor worden gebruikt. Ik laat kinderen herhalen welke letters lus letters zijn en tot waar lussen en stokken mogen worden getrokken op de lijnen. Kinderen kiezen een bladzijde uit het werkschrift en maken deze.
Leraar 7	Nauwelijks instructie!! Ik benoem af en toe belangrijke zaken met lastige letters. Zou ik veel meer moeten doen..
Leraar 8	Staat hierboven

Hoe ziet je instructie binnen het handschriftonderwijs van groep 5 eruit?

Leraar 1	Zie groep 4...
Leraar 2	Zie vraag 2
Leraar 3	De kinderen doen alles zelfstandig. Als de opdrachten onduidelijk zijn geef ik daar wel korte instructie over.
Leraar 4	idem.
Leraar 5	Bij groep 5 doe ik hetzelfde als bij groep 4. Op het bord laat ik de aandachtspunten zien hoe een letter of de verbindingen van de letters lopen.
Leraar 6	De nieuwe letter krijgt herhaling in de grote kring en ik doe daar op het bord nogmaals voor hoe een letter gaat. IK laat zien welke lijnen waar voor worden gebruikt. Ik laat kinderen herhalen welke letters lus letters zijn en tot waar lussen en stokken mogen worden getrokken op de lijnen. Kinderen kiezen een bladzijde uit het werkschrift en maken deze.

Leraar 7	Nauwelijks instructie!! Ik benoem af en toe belangrijke zaken met lastige letters.
Leraar 8	Staat hierboven. Is hetzelfde als groep 4.

Geef je wel eens een gezamenlijke instructie, inoefening en/of afsluiting aan je hele stamgroep? Zo ja, hoe vaak in de week en beschrijf kort op welke manier.

Leraar 1	Af en toe aan 4 & 5 tegelijk gezamenlijke instructie. Met name als dingen opvallen van een vorige oefening. Dit zijn veelal dingen als hebben over de lijnen en de stok- en lusletters. Die gaan heel vaak te kort in mijn groep. Soms voor laten doen op digibord...feedback geven. Meestal geen gezamenlijke afsluiting.
Leraar 2	Ja. Groep 3: 2 a 3 keer per week (rest doet Mariska). Vooral gericht op aanleren nieuwe letter zoals in vraag 2 beschreven. Groep 4/5: 1 a 2 keer per week. Vooral gericht op aanleren hoofdletter en verbindingen. Ook regelmatig als evaluatie van fouten in de verwerking van de vorige les of uit het dagelijks werk.
Leraar 3	Nee.
Leraar 4	Vaak behandeld ik groep 4 en 5 schrijven kort na elkaar. Soms horen ze ook van elkaar wat er van de andere groep wordt verwacht. Als we letten op de houding doe ik dit gezamenlijk. Ook de schrijfkaarten die ik vooral in het begin van het jaar veel inzet gebeuren ook gezamenlijk.
Leraar 5	Nee, nooit.
Leraar 6	Eén keer in de week in de grote kring. De instructie van de nieuwe letter. Ik laat het filmpje van de nieuwe aan te leren letter een aantal keren zien. Ik laat ze meedoen in de lucht. Ik doe dit, omdat ik vind dat de kinderen van groep 4 en ook van groep 5 meer herhaling en oefening nodig hebben.
Leraar 7	Nee
Leraar 8	Altijd gezamenlijk. Zie hierboven. 1x per week op maandag.

Welke materialen gebruik je tijdens het geven van handschriftonderwijs?

Leraar 1	Digibord, handen, methode schrift. Soms bladen met motorische oefeningen...zentangles.
Leraar 2	digibord, schriften, krijtbord of white bordjes, grote vellen + dikke stiften, potjes klei, schriften en werkbladen
Leraar 3	White bordjes, potloden, klei, digibord en de schrijfschriften.
Leraar 4	In het begin hebben we bij groep 3 veel klei gebruikt en zand om de letters extra in te oefenen. Bij groep 4 en 5 eigenlijk te weinig. erg sporadisch gebruik ik scheerschuim oid.
Leraar 5	Krijtbord en digibord.
Leraar 6	klei, zand, potloden, het whiteboard, kleine wisbordjes.
Leraar 7	potlood, stabilo, klei, digibord, schrijfschrift.
Leraar 8	Het schrijfschrift als voorbeeld en voor de uitleg. Het bord (whiteboard).

Wat zet je in om kinderen te helpen die moeite hebben met handschriftonderwijs?

Leraar 1	Korte begeleiding 1-op-1 met korte oefening. Soms eens thuis samen oefenen.
Leraar 2	oefenbladen, samen met juf schrijven, vooral groot oefenen op digibord of krijtbord. Bij kinderen die er moeite mee blijven houden ondanks veel oefenen en extra hulp ga ik over op blokschrift. Helaas hebben we hier geen methode of materialen voor. Hierbij maak ik gebruik van een boekje blokschrift dat ik heb gevonden op internet.

Leraar 3	Ik doe veel met deze kinderen samen. Samen letters schrijven en daarna gaat het alleen vaak beter. Als kinderen echt veel moeite hebben, vergroot ik de bladzijden van het schrift weleens. Bij enkele kinderen heb ik wel eens een pennengreepje gebruikt. Als de fijne motoriek echt heel zwak is, raad ik ouders aan om met hun kind naar Linette van Moorkids te gaan.
Leraar 4	dit doe ik onvoldoende.
Leraar 5	Kinderen die veel moeite hebben met verbonden schrift mogen op ene geven moment los gaan schrijven. In een lijntjes schrift schrijf ik dan de blokletters en woorden die ze kunnen oefenen.
Leraar 6	Pen grip materiaal. Wasknijper op het potlood, zodat het potlood beter vast is te houden. Je voelt dan meer grip in de handpalm. Klei, zand, potloden, het whiteboard, kleine wisbordjes.
Leraar 7	Oefenbladen en verlengde instructie 1 op 1. Duidelijk benoemen wat we gaan oefenen.
Leraar 8	Sommige kinderen krijgen een oefenschrift mee naar huis.

Wanneer help je kinderen die moeite hebben met handschriftonderwijs? En op welke manier doe je dit?

Leraar 1	Tijdens blokuur. 1-op-1...kort met voordoen en nadoen.
Leraar 2	Meestal op mijn initiatief omdat ik zie dat de pengreep niet goed is of omdat de verbindingen niet lekker lopen. Soms op initiatief van de kinderen zelf. Zie vorige vraag over blokschrift. Dit heeft ook vaak te maken met spellingproblemen in combinatie met motorische problemen. Kinderen die moeite hebben met spelling in gr 4 mogen van mij langer in blokschrift schrijven of gaan bij hardnekkige problemen helemaal over op blokschrift. Dit geeft vaak veel verlichting. Als een kind echt grote motorische problemen vertoont, adviseer ik de ouders om een afspraak te maken bij Moorkids.
Leraar 3	Zie hierboven.
Leraar 4	Vooraf tijdens de zelfstandige verwerking. Dan pak ik de pen/potlood samen vast om zodoende de letter in te oefenen.
Leraar 5	Zie hierboven.
Leraar 6	Ik help ze tijdens de inoefening.
Leraar 7	Niet zo vaak... Tijd... Dit doe ik als ik echt merk dat er wat moet gebeuren. Zo ben ik nu met groep 4 teruggestapt op het eind schrijfschrift van groep 3.
Leraar 8	Zie hierboven.

Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van instructie?

Leraar 1	Vaak saai...en te lange instructie als je de methode volgt. Zou liever korte kleine instructie zien met iets vaker een korte/kleine zelfstandige oefening. Methode (Schrift) is weinig dynamisch en weinig betekenisvol. Jaargroep gebonden i.p.v. op niveau. Verschil tussen kinderen...vaak jongens en meisjes, ik zou graag willen letten op het individuele niveau en daarop inspringen.
Leraar 2	Ik zou veel meer willen inoefenen maar daar is de tijd vaak te beperkt voor. Ik merk dat de kinderen in gr 4 vaak veel moeite hebben om aan elkaar te schrijven. Dit wordt maar kort ingeoeft in groep 3 en daarna wordt er van ze verwacht dat ze goed verder kunnen. Veel kinderen blijven vast houden aan blokschrift en zijn onzeker over methodisch schrift.
Leraar 3	Weinig materialen en voor weinig tijd!!!! Geen duidelijke afspraken binnen de bouw. We zijn toe aan vernieuwingen en een duidelijk lijn met heldere afspraken (verbonden of blokschrift, wanneer beginnen met

	aanbieden, hoe lang doen we eerst nog voorbereidende oefeningen, hoe lang besteden we per dag tijd aan de instructie van schrijven)
Leraar 4	Tijd en materialen. Ik zou wel meer materialen voor handen willen om dit in te oefenen of een waardevolle aanvulling op de instructie.
Leraar 5	Tijdgebrek!
Leraar 6	Dat het vooral in groep 3 heel veel geoefend zou moeten worden, maar daar ontbreekt de tijd aan met 3 groepen. Daarom doe ik in de grote kring één keer in de week een instructie. Dat blijf ik doen, ook als de kinderen van groep 3 alle letters al kennen en aangeleerd hebben gekregen.
Leraar 7	Ik ben wel benieuwd hoe het dan te combineren is binnen de stamgroep. Ik vind de methode van groep 4 en 5 3x niks. Veel te klein en onzinnige dingen die ze moeten schrijven! De overgang van groep 3 naar groep 4 schrijven is enorm met deze methode. Hoe kun je deze overgang beter begeleiden?
Leraar 8	Het is een vak die je jammergenoeg snel even tussendoor geeft. En dat zie ik aan de resultaten. Kinderen schrijven belabberd. Zij-instromens hebben vaak hele mooie handschriften...Best erg eigenlijk. Een goede methode met instructie op Digibord zou fijn zijn.

Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van tijd/planning?

Leraar 1	Er is weinig tijd voor, maar methode vraagt veel meer tijd....gaat vaak ten onder aan een andere instructie...wordt dus erg kort en beknopt. Zou misschien wel beter zijn als het iets uitgebreider zou kunnen, maar is teveel.
Leraar 2	Ik plan regelmatig een instructieles in, maar heb toch vaak het gevoel dat ik tekort schiet vanwege de tijd. Een goed instructie vraagt flink wat tijd. Ik neem gr 4 en 5 om die reden ook regelmatig samen. Ook probeer ik dingen die overlappen, zoals de cijfers en verbindingen soms klassikaal te oefenen.
Leraar 3	Er moeten te veel instructies in de middenbouw plaatsvinden, daardoor maak je keuzes en hou je dus veel te weinig tijd over voor het schrijfonderwijs. Begin groep 3 zijn de meeste kinderen er nog niet aan toe verbonden schrift te leren...
Leraar 4	Dat ik het vaak ergens tussen de andere instructie's door doe. Hier zit weinig vastigheid in.
Leraar 5	Op de maandag zijn er veel instructies die geven moeten worden.
Leraar 6	Ik loop tegen de 3 groepen aan in de middenbouw. Hierdoor krijgen kinderen niet de aandacht/ tijd die ze verdienen. De kinderen worden veel te veel op zichzelf aangewezen wanneer de leerkracht instructie geeft. In groep 3 moet je heel veel inoefenen en oefenen. Daar heb je geen tijd voor. De kinderen hebben een leerkracht nodig die er voor ze is wanneer ze die nodig hebben. Ik hoop dan ook van harte dat groep 3 volgend schooljaar wordt losgekoppeld van groep 4 en 5. Wanneer de basis er goed wordt ingeslepen, heb je daar gaande weg alleen maar profijt van!
Leraar 7	3 groepen instructie geven kost veel tijd. Met rekenen is het al veel, maar schrijven ook. Daarom sla ik de instructie eigenlijk over.. Ik benoem dat de kinderen moeten schrijven en wat ze gaan schrijven. Maar bij groep 4 en 5 is het echt minimaal. Jammer.. Maar ik weet niet zo goed waar ik de tijd vandaan moet halen.
Leraar 8	Je neemt er te weinig tijd voor omdat er al zo veel op de planning staat...

Waar loop je tegen aan binnen het geven van handschriftonderwijs op het gebied van organisatie?

Leraar 1	Weinig andere mogelijkheden dan de methode... Meer integreren in andere dingen.
Leraar 2	Het meest ideale zou zijn; een oefenhoek waarin de kinderen motorische oefeningen en schrijfoefeningen kunnen doen met allerlei materialen. Dat zou wat mij betreft de meest effectieve manier zijn naast een goede instructie. Maar hier hebben we écht geen ruimte voor.
Leraar 3	De kinderen van groep 3 hebben nog veel te veel begeleiding en sturing nodig en daar heb ik te weinig tijd voor.
Leraar 4	toch wel de 3 groepen. Vaak, omdat schrijven de kortste instructie van de dag is, luisteren de kinderen bij elkaar mee.
Leraar 5	Zie hierboven. Veel instructies op de maandag.
Leraar 6	Zie hierboven.
Leraar 7	Tijd en dat combineren uit een eerdere vraag ben ik dus wel benieuwd naar, dat kan veel tijd schelen.
Leraar 8	Zie hierboven....

Overige opmerkingen

Leraar 1	...
Leraar 2	Ik zou graag wat meer tools willen hebben om de kinderen die in blokschrift mogen schrijven instructie en voldoende oefenmateriaal te geven.
Leraar 3	Geen
Leraar 4	Ik ben erg benieuwd naar materialen of handvatten om tijdens de instructie of begeleidend inoefenen in te zetten.
Leraar 5	Succes Lisanne!
Leraar 6	Ik vond het een mooie enquête en hoop dat je weer goed verder kunt! Succes
Leraar 7	-
Leraar 8	Nvt

Bijlage K: Analyse observaties leraren

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Dinvallei</i>	Leraar <i>Y.</i>
Datum <i>18-12-2017</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>+/- 7 minuten instructie (30 minuten geschreven</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase	x		
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.	x		
De leraar verbaliseert de letter.	x		
De leraar doet een warming-up oefening.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	Rijmpje: Ik benoemt bij lln over de houding
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		Alles is aandachtspunt, hele houding
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.	x		
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		Klaar = klaarbak
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.	x		3/4/5 krijgen wel anders les, maar binnen jaargroep geen verschil
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Schaapskooi</i>	Leraar <i>J.</i>
Datum <i>18-12-2017</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>5 min instructie, ongeveer 25 minuten geschreven</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Vragen stellen om leerlingen er bij te betrekken
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase	x		
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.	x		
De leraar verbaliseert de letter.		x	Benoemen lus – stok, hoe schrijf je dat?
De leraar doet een warming-up oefening.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		De kinderen moeten op veel dingen letten
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.	x		
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.	x		
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.	x		Nee, instructie groep 4, die kinderen letten op, instructie groep 5, die kinderen letten op

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Pandabos</i>	Leraar <i>A.</i>
Datum <i>18-12-2017</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>15 minuten groep 3, daarna boekje maken en in de klaarbak</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Beginnen met terugblik, welk verschil zie je met eerder?
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.	x		
De leraar verbaliseert de letter.		x	
De leraar doet een warming-up oefening.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		Twee aandachtspunten..
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.	x		
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.	x		
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.	x		Helpt groep 4 en 5 met het weekplan, vooral met rekenen
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	Alleen instructie aan groep 3

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Paddenpoel</i>	Leraar <i>H.</i>
Datum <i>19-12-2017</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>instructie 15 min (daarna verder werken in weekplan, kinderen verschillend klaar)</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Veel vragen over de houding, kinderen worden aan het denken gezet
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	Lusletter
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.	x		
De leraar verbaliseert de letter.		x	De letter uu
De leraar doet een warming-up oefening.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		Meerdere punten, letten waar en hoe je zit
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.	x		
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.	x		
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	Tijdens de les rondlopen en schriften bekijken
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	Groep 4 en 5 samen, groep 3 zit aan de instructietafel

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Hazenleger</i>	Leraar <i>M.</i>
Datum <i>20-12-2017</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>5 min uitleg, zelfstandig werken, daarna klaarbak</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Uu in kleurtjes schrijven
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase	x		
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.	x		
De leraar verbaliseert de letter.		x	De letter uu
De leraar doet een warming-up oefening.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.	x		
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.	x		
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.	x		Pakt wel 1 kind apart, maar moet hetzelfde doen als de andere kinderen in groep 3
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.	x		Helpt groep 4 en 5
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	Alleen instructie aan groep 3

Bijlage L: Analyse enquête leerlingen

Analyse sterk – zwak

Vraag								
	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak
<i>Ik vind mijn eigen schrijfwerk:</i>	1 1 3	3 3 1	3 1 1 2	2 1 1 1	1	2 1 1		
Totaal: 31	5	7	7	5	1	6		
<i>Ik vind het leren schrijven in de klas:</i>	2 1 2 3	4 3 1 1 3	1 1 2 1	1 1 3 2				
Totaal: 31	8	12	5	6				

Rood: stamgroep 1
 Groen: stamgroep 2
 Paars: stamgroep 3
 Geel: stamgroep 4
 Blauw: stamgroep 5

13-12-2017

Handschriftonderwijs middenbouw

13-12-2017

Inhoud

- ▶ Algemene inleiding
- ▶ Blokschrift en verbonden schrift
- ▶ Resultaten enquêtes
- ▶ Observaties
- ▶ Hoe verder? (onderzoeksonderwerp)

Handschriftonderwijs

'Schrift geschreven met de hand, waarin leerlingen les krijgen in de klas. De specifiek gegeven schrijffles, waar leerlingen de technische vaardigheden van het schrijven leren.'

(Van Engen, 1997; Van Eerd-Smetters & Alblas, 2001; Hofman, 2012).

Algemene inleiding

- ▶ Belang van handschriftonderwijs
 - ▶ Actueel!
- ▶ Wat heb ik al gedaan?
- ▶ Artikel Sabine van Everdingen (2017)



Blokschrift

Voordelen

Het is gemakkelijker aan te leren en het kost minder tijd om het aan te leren.
De letters zijn herkenbaarder vanaf groep 3.
Leesbaarheid van kinderhandschriften gaat omhoog.
Kinderen hebben sneller een succeservaring.

Nadelen

Het schrijven van blokschrift kost meer spanning en handverplaatsing. Het wordt vanuit de schouder geschreven.
Pensgreep is krampachtig, er kan kramp ontstaan.
Bij het blokschrift wordt het woord letter voor letter geschreven en wordt er minder een woordbeeld gecreëerd.
Er kunnen onkeringen van de letters ontstaan tijdens het schrijven.

(Scholten en Hamerling, 2006; Kwast, 2014; Schmitz, 2014 en Schmitz, 2017)

Verbonden schrift

Voordelen

Meer woordgevoel, wat het lezen aanzienlijk bevordert.
De nadruk bij verbonden schrift ligt op het woordbeeld, een woord wordt in zijn geheel geschreven.
Kinderen krijgen meer controle over hun eigen handelingen, de beweging ontstaat vanuit de onderarm en pols.
Verbonden letters geven minder aanleiding tot spelingen of rotatie, dit kan helpen bij leesproblemen.
Verbonden schrift stimuleert de cognitieve functies binnen de hersenen, wat kan zorgen voor beter resultaat op alle vakgebieden.
Duidelijk begin en eindpunt.

Nadelen

Het kost meer tijd om het verbonden schrift goed aan te leren.
Fijne motoriek moet goed ontwikkeld zijn om met het verbonden schrift te kunnen starten.
De verbonden letter lijkt minder op de leesletter.

(Scholten en Hamerling, 2006; Hamerling, 2014; Kwast, 2014; Van Everdingen, 2017 en Berntzen, z.d.)

Blokschrift en verbonden schrift

- Verbonden schrift tijdens dit onderzoek.
- Werkgroep gaat zich richten op een eventuele keuze.

Laura schrijft een brief

Laura schrijft een brief

Resultaten enquêtes

- Eerste enquête (gesloten vragen)
 - Vaardig genoeg voor een didactische les handschriftonderwijs
 - Hoe een kind naar groep 3 gaat
 - Tijd
 - Jongens - meisjes verschil
 - Zit-schrijfhouding
 - Reflectie



Resultaten enquêtes

- Tweede enquête (open vragen)
 - Verschillend gedacht
 - Voorbereidende fase
 - Opbouw les handschriftonderwijs
 - Gezamenlijke instructie
- TIJD!

Observaties

- 45 minuten
- Kinderen bevragen
 - Mini enquête
 - Zie schema
 - Namen op tijd doorgeven (vrijdag in postvak)

STILSTAAN
BIJ JE
HANDELEN
IS
VOORUITGANG

Looye

Hoe verder?

- Het ontwerpidee:
 - Aan alle Jaargroepen tegelijk op een vast moment handschriftonderwijs geven
 - Dit aan de hand van het 10 stappenplan voor een les handschriftonderwijs
 - Voorbereidingsformulier inclusief handleiding per stap
- Hoe ziet dit er in tijd uit?
 - Week 5: Mark test ontwerp op dinsdag en donderdag
 - Week 6: verbeteren ontwerp
 - Week 7 - 8 - 10 - 11 - 12 - 13: uitvoeren ontwerp in stamgroep
 - In totaal 10 lessen per stamgroep hebben uitgevoerd
 - Minimaal 4 lessen per leerjaar (onderling verdeling regelen)



HANDSCHRIFTONDERWIJS

Handreiking & lesvoorbereidingsformulier

In de middenbouw

Inhoudsopgave

Handreiking.....	76
<i>Doelen aanvankelijk schrijven (groep 3/4).....</i>	76
<i>Doelen voortgezet schrijven (groep 5)</i>	76
<i>Belang handschriftonderwijs</i>	76
<i>Tien stappenplan uitgelegd.....</i>	77
1. Motiverende inleiding - gezamenlijk.....	77
2. Oriëntatiefase - gezamenlijk.....	77
3. Materieel handelen - gezamenlijk.....	78
4. Verbale fase - apart.....	78
5. Warming-up oefeningen - gezamenlijk	78
6. Zit-schrijfhouding/penhantering aandachtspunt - gezamenlijk	79
7. Oefenfase - apart.....	80
8. Schrijven in het schrift - apart	81
9. Pauze - gezamenlijk.....	81
10. Afsluiting - gezamenlijk.....	81
Lesvoorbereidingsformulier.....	82
Logboek.....	84
Bijlagen.....	
Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.	
<i>Instructiekaart remediërende middelen</i>	86
<i>Verbaliseringskaart.....</i>	89

Doelen aanvankelijk schrijven (groep 3/4)

- Het kunnen schrijven met een correcte zit-schrijfhouding;
- In staat zijn tot ontspannen schrijven met een correcte driepuntspotlood en pengreep;
- Het kunnen schrijven met een correcte ligging van het schrijfschrift;
- Het kunnen schrijven van de kleine letters en hoofdletters en hun onderlinge verbindingen met de juiste schrijfbewegingen;
- In staat tot het schrijven van betekenisloze letterparen;
- Het kunnen schrijven op kleinere liniatuur.

Doelen voortgezet schrijven (groep 5)

- Het kunnen schrijven met een correcte zit-schrijfhouding en correcte pengreep;
- Het vlot kunnen toepassen van alle letters en hun onderlinge verbindingen;
- Het automatiseren van de cijfers en leestekens;
- Het kunnen schrijven op enkelvoudige liniatuur met 2,5 mm romphoogte;
- Gedurende een poosje in vlot tempo leesbaar kunnen schrijven van 30 letters per minuut;
- Zelfstandig in staat zijn eigen handschrift op handschriftcriteria te beoordelen.

Belang handschriftonderwijs

1. Schrijven heeft positieve effecten op de cognitieve functies van kinderen. Tijdens het schrijven met de hand is er meer hersengebied actief, wat bijdraagt aan het onthouden en leren van leerstof.
2. Het leren en kunnen schrijven draagt bij aan een volledige groei van het kindere brein. Ook zorgt dit voor een complexere fijn-motorische ontwikkeling bij kinderen.

Tien stappenplan uitgelegd

- Met gezamenlijk worden de groepen 3, 4 en 5 tegelijk bedoeld.
- Met apart wordt bedoeld dat er voor de groepen 3, 4 en 5 iets anders geldt.
- De voorbeelden zijn ter inspiratie, deze kunnen ingezet worden tijdens de les handschriftonderwijs, maar er zijn meer opties mogelijk dan alleen deze voorbeelden.

1. Motiverende inleiding - gezamenlijk

Een activiteit die de letter, hoofdletter, cijfer, leesteken of zin verkent met de kinderen, zonder dat het schrijven centraal staat.

De letter b wordt als voorbeeld genomen.

- Een raadsel

Je kan mij schrijven, ik heb een lange lus, een boog en een haakje, ik lijk op de letter l en met mij kan je woorden maken als buik, beer, bij. Rara, wat ben ik? De letter b!

- Een probleem

Ik ben op zoek naar de letter b (letter op het bord laten zien). Ik weet niet wat er allemaal met b begint. Willen jullie (de kinderen) mij helpen met het zoeken naar de letter b in dit lokaal? In tweetallen mogen de kinderen zoeken in het lokaal naar de letter. Daarnaast kunnen de kinderen ook voorwerpen meenemen die met de letter b beginnen.

- Een liedje

Zeg ken jij de letter b, de letter b, de letter b?

Zeg ken jij de letter b, van bal, boos en boom.

Vervolgens samen met de kinderen woorden noemen die met de b beginnen of voor groep 5 woorden die eindigen met een b.

2. Oriëntatiefase - gezamenlijk

Een activiteit die specifiek gericht is op het aanleren van een letter, hoofdletter, cijfer, leesteken of een zin.

- Een diapositief

Samen met de kinderen bespreken hoe de letter, de hoofdletter, het cijfer, het leesteken of de zin geschreven moet worden. Waar begin je met schrijven? Hoeveel bochten tel je in de letter? Wat voor soort letter is het*? Waar moet je aan denken tijdens het schrijven? **(Rompletters: a, c, e, i, m, n, o, r, s, u, v, w, x en z – Lusletters: b, f, g, h, j, k, l en ij – Stokletters: d, p, q en t)*



- Op het krijtbord met een natte spons

Op het krijtbord wordt de letter geschreven met een natte spons. Wat valt de kinderen op tijdens het schrijven? Waar begin je met schrijven? Hoeveel bochten tel je in de letter? Wat voor soort letter is het? Vervolgens kunnen de kinderen het zelf ook met een natte spons op het krijtbord schrijven. Maak de spons niet te nat, dan vervaagd de letter sneller.

- Zonder voorkennis schrijven

Laat een paar kinderen de letter, de hoofdletter, het cijfer, het leesteken of de zin voorschrijven op het bord. Zonder dat er van tevoren verkapt is hoe het geschreven moet worden. Vervolgens met elkaar bespreken hoe de letter geschreven wordt en of de kinderen al goed zaten.

3. *Materieel handelen - gezamenlijk*

Met verschillende materialen de letter, de hoofdletter, het cijfer, het leesteken of de zin verkennen. Op deze manier zijn de kinderen wel bezig met de letters et cetera, maar wordt er even op een andere manier dan alleen potlood/pen en papier naar gekeken. Dit sluit aan bij de behoeften van het kind.

- **Klei**

Hetgeen dat wordt aangeleerd bij de kinderen eerst laten kleien in de goede vorm. Groep 5 kan bijvoorbeeld allemaal een letter kleien van een woord of zin die ze in het schrift moeten schrijven.

- **Zand**

In een laagje met zand kan geschreven worden. Dit kan gedaan worden met takjes of met de vinger. Denk hierbij aan het groot-klein, dik-dun en snel-langzaam schrijven.

- **Voelen van de letter op schuurpapier**

Met de vinger over schuurpapier 'schrijven'. Dit kan ook gedaan worden in tweetallen, waarbij de kinderen elastiekjes om de vingers doen, zodat ze aan elkaar zitten en dan samen schrijven.

- **Op elkaars rug de letter tekenen**

De kinderen schrijven de verschillende letters op elkaars rug. Eerst hetgeen wat die les centraal staat. Daarnaast kunnen de kinderen deze oefening herhalen met de al aangeleerde letters. De kinderen moeten dan van elkaar raden wat ze op de rug schrijven. Dit is goed ook goed om vormen van letters te oefenen.

4. *Verbale fase - apart*

Per jaargroep gaat de stamgroepleider verwoorden hoe de letter, de hoofdletter, het cijfer, het leesteken of de zin geschreven moet worden. Dit moet kort en bondig, zodat elk kind per jaargroep snapt wat er straks tijdens het schrijven gedaan moet worden en wat er van hem verwacht wordt.

- **Verwoorden/verbaliseren van een letter**

De letter b verbaliseren: je begint links in het midden (of onderaan op de lijn), dan ga je schuin omhoog en maak je op de bovenste lijn een bocht naar links, dan ga je naar beneden naar de onderste lijn, maak je een bocht naar rechts en dan ga je tot het midden omhoog en maak je een kleine verbindingslus naar rechts.

De kinderen doen mee in de lucht met hun wijsvinger, als de stamgroepleider het voor de tweede keer verbaliseert.

5. *Warming-up oefeningen - gezamenlijk*

Met de gehele stamgroep een warming-up doen, voordat het echte schrijven begint.

- **Spieren losmaken**

Ga staan en klap met je handen voor je buik en achter je rug, doe dit drie keer. Draai vervolgens de schouders naar voren, eerst heel klein en dan steeds groter. Herhaal dit met de schouders naar achteren. Dan mogen de polsen worden gedraaid, eerst heel klein en dan steeds groter. Dit kan eerst langzaam en dan snel. Dit wordt ook gedaan met de vingers, deze moeten ook los worden gedraaid. Vervolgens moet je het hele lichaam aanspannen tijdens het inademen en tijdens het uitademen ontspant het hele lichaam zich. Tot slot nog even het hele lichaam losschudden en klaar om te schrijven.

Dit kan eventueel worden uitgevoerd op muziek naar keuze.

- **Commando...**

Het spelletje commando is ook geschikt als warming-up.

- Commando pingelen
- Commando zwaaien
- Commando piano spelen
- Commando staan
- Commando zitten
- Commando schudden
- Commando bol
- Commando hol
- Enzovoort

- **Schrijfliedje**

Wiebelen, wiebelen, wiebelen, wiebelen, wiebelen met je vingers.

Draaien met je polsen als een danseres,

draaien met je polsen als een danseres.

Tik je vingers, tik je vingers, tik je vingers aan.

Ik tik al mijn vingers aan. (Op elke lettergreep tikken de kinderen met hun vingers om de beurt hun duim aan)

6. *Zit-schrijfhouding/penhantering aandachtspunt - gezamenlijk*

Bespreken wat een goede zit-schrijfhouding is en hoe je tijdens het schrijven je pen of potlood moet vasthouden. Tijdens de verwerking letten de stamgroepleider en leerlingen samen op de juiste houding en hantering. Stel daarom één aandachtspunt over de zit-schrijfhouding/penhantering centraal en ga hier tijdens de les op letten.

- **Goede zit-schrijfhouding**

Bij een goede zit-schrijfhouding zit een kind:

- Ontspannen.
- Rechtop, het hoofd iets gebogen, de onderrug tegen de stoelleuning.
- Met ontspannen onderarmen op tafel, de ellebogen ongeveer 5 cm buiten de tafelrand.
- Met het onderbeen loodrecht op het bovenbeen, dus onder een hoek van 90 graden.
- Met de voeten naast elkaar of de ene voet iets achter de andere voet.
- Met een afstand van het oog tot het schrijfblad van ongeveer 30 cm, twee handen met gespreide vingers achter elkaar.

Let als stamgroepleider goed op de volgende punten bij de kinderen:

- Opgetrokken schouders;
- Gespannen bovenbenen;
- Verkeerd geplaatste voeten;
- Verkeerd geplaatste onderarmen;
- Te veel gebogen hoofd;
- Te schuin gehouden hoofd;
- Totaal gespannen houding.



- Goede penhantering

Bij een goede penhantering heeft het kind:

- De pen van onderen ondersteund met een licht gebogen middelvinger
- De duim en de wijsvinger licht gebogen en deze houden de pen ontspannen vast.
- De zijkant van de pink en de hand rusten licht op de tafel of op het papier. Samen met de vingers voeren ze de schrijfbeweging uit.
- **LET OP:** de kinderen die linkshandig zijn, moeten de vingers hoger op de pen plaatsen, ongeveer 3 à 4 cm van de punt af. Anders kan de inkt gaan vlekken.

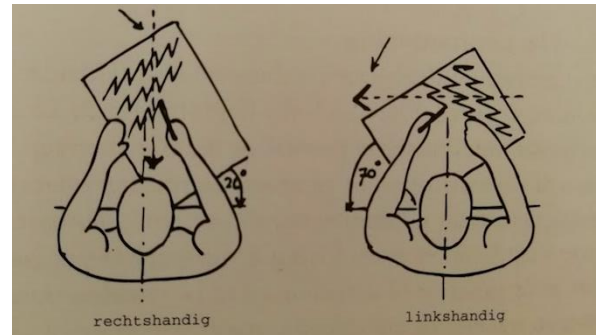


- Schriftligging

Het is belangrijk om te weten dat de schriftligging van een rechtshandige anders is dan van een linkshandige, zoals te zien is op de afbeelding.

- Rijmpje zit-schrijfhouding

Mijn voeten stevig op de grond.
Tegen de leuning met mijn kont.
Mijn rug is recht, mijn schouders laag.
Een vuist tussen de tafel en mijn maag.
Mijn hoofd naar voren iets gebogen.
Ik heb wat wijde ellebogen.
Mijn schrijfbled dat ligt aan de kant
van mijn schrijvende hand.
Mijn hulphand die verschuift het vel.
Ha, zo lukt het schrijven wel!
Mijn voeten op de grond, een stukje uit elkaar.
Zo gaat schrijven goed, zonder een bezwaar.



Op de melodie van Vader Jacob:

Rechtop zitten, rechtop zitten
pak je pen, pak je pen
voeten naast elkaar, voeten naast elkaar
schrijven maar, schrijven maar

7. Oefenfase - apart

Een activiteit voordat het schrijven in het schrift plaatsvindt. De kinderen verkennen de opdracht die ze in het schrift gaan maken, door zich aan de goede zit-schrijfhouding en penhantering te houden. De kinderen maken zich de letter, de hoofdletter, het cijfer, het leesteken of de zin eigen. Dit is per jaargroep verschillend.

- **Wit papier**

Geef elk kind een wit papiertje, daarop kunnen ze de volgende opdrachten (naar keuze) doen:

- 10 keer heel:
- ... groot schrijven
- ... klein schrijven
- ... snel schrijven
- ... langzaam schrijven
- ... met een kleurtje schrijven
- ... licht schrijven
- ... zwaar schrijven

8. *Schrijven in het schrift - apart*

De kinderen gaan de bladzijde schrijven uit het schrift. De kinderen die extra aandacht nodig hebben kunnen met de stamgroepleider oefenen. Verder wordt er gelet op:

- De afgesproken aandachtspunt van de zit-schrijfhouding of penhantering.
- De zit-schrijfhouding in het algemeen.
- De uitvoering van hoe er geschreven wordt.

De stamgroepleider loopt rond en corrigeert kinderen waar nodig. Ook geeft de stamgroepleider feedback op het schrijfproduct.

9. *Pauze - gezamenlijk*

Las tijdens het schrijven in het schrift een korte pauze in van ongeveer 2 à 3 minuten. Geef de kinderen de kans om even een rondje in het lokaal te lopen of om de vingers even los te maken.

Bespreek met de kinderen het volgende:

- Hoe gaat het schrijven?
- Wordt er nog gelet op het aandachtspunt? Even kort het aandachtspunt herhalen en benoemen wie dat bijvoorbeeld al goed doen.
- Eventueel (veel) gemaakte fouten bespreken en laten zien hoe het juist wel moet.

10. *Afsluiting - gezamenlijk*

Dit is de afsluiting van de les handschriftonderwijs. De kinderen gaan hier (kritisch) kijken naar het eigen schrijfproduct en naar het schrijfproces.

- **Schrijfproduct bekijken**

De kinderen mogen in het eigen schrift een zonnetje tekenen om aan te geven welke letter ze het mooist geschreven hebben. De kinderen kunnen dit ook bij elkaar doen en dan benoemen waarom het goed geschreven is. Dit kan groepsoverstijgend.

Ook kunnen er op het bord 3 smileys getoond worden. De kinderen kunnen dan aangeven wat ze vinden van het schrijfproduct, dus hoe goed het gelukt is.

Ook moeten de kinderen kunnen aangeven wat minder mooi gelukt is en waarom. Dit kunnen de kinderen binnen het tafelgroepje bespreken.

- **Schrijfproces**

De kinderen mogen opnoemen wat tijdens het schrijven goed ging. Hierbij komt het aandachtspunt naar voren en kan de gehele zit-schrijfhouding en penhantering besproken worden. Dit kan klassikaal, maar ook in tweetallen of binnen het tafelgroepje.

Tot slot eindigt de stamgroepleider de les met een korte evaluatie hoe de les ging.

Bijlage O: Lesvoorbereidingsformulier

Lesvoorbereidingsformulier

Naam van de stamgroepleider	
Stamgroep	
Datum	

Doel van de les		
Groep 3	Groep 4	Groep 5

Materialen Wat heb ik deze les nodig?	Opstelling klas Hoe zitten de kinderen in de klas?

Kinderen die extra aandacht nodig hebben	Aanpak Wat doe je om dit kind te helpen?

***Richtlijn duur van een les: minimaal 30 minuten en maximaal 45 minuten**

**Het tienstappenplan is gekoppeld aan de fasen van het Expliciete Directe Instructiemodel (EDI-model).*

Stap	Groep 3	Groep 4	Groep 5
1. Motiverende inleiding <i>(Gezamenlijk)</i> - Activeren van voorkennis en lesdoel			
2. Oriëntatiefase <i>(Gezamenlijk)</i> - De inhoud van de instructie: Onderwijzen van het concept			
3. Materieel handelen <i>(Gezamenlijk)</i> - Onderwijzen van de vaardigheid			
4. Verbale fase <i>(Apart verwoorden per jaargroep)</i> - Onderwijzen van het belang van het lesdoel			
5. Warming-up oefeningen <i>(Gezamenlijk)</i>			
6. Zit-schrijfhouding/penhantering aandachtspunt <i>(Gezamenlijk)</i>			
7. Oefenfase <i>(Aparte oefeningen per jaargroep)</i> - Begeleide oefening			

8. In het schrift schrijven <i>(Apart schrift per jaargroep)</i> - Kleine lesafsluiting met herhaling doel en letterkenmerken - Verlengde instructie of zelfstandige verwerking	Blz. nummer:	Blz. nummer:	Blz. nummer:
9. Pauze <i>(Gezamenlijk)</i> - Taakwerk en periodieke terugblik			
10. Afsluiting - Grote lesafsluiting en terugblik			

Logboek

Naam stamgroepleider	
Datum	

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> - <i>Remediërende middelen:</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 1. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 2. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 3. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek:</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- *Gebruik tienstappenplan:*

- *Remediërende middelen:*

- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
 1. *Ik liep rond om de leerlingen te helpen.*
 2. *Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.*
 3. *Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.*

- *Tijdsbestek:*

Bijlage P: Instructiekaart remediërende middelen

Instructiekaart remediërende middelen

Constatering van de meest gemaakte fouten	Eventuele oplossing
De lusletters zijn tijdens het schrijven dicht.	- Het materiaal waarmee geschreven wordt is te dik. Dit zorgt ervoor dat de lussen niet open geschreven kunnen worden. Zorg voor dunner schrijfmateriaal of eventueel potlood. - De leerling vindt het lastig om lussen open te schrijven, laat hem oefenen met schrijfpatronen, waarin lussen centraal staan. Zo krijgt hij gevoel voor de lusletters.
De a-vormen (a, d, o, g, q, p) zijn tijdens het schrijven open.	- Laat de leerlingen controleren of ze de a-vormen dicht schrijven. Als de a-vorm dicht is, moet het rondje ingekleurd kunnen worden zonder dat de kleur 'ontsnapt'.
De puntjes van de i, j, ij staan niet boven de letters of worden vergeten.	- Laat de leerlingen een extra controle doen voor de puntjes met een andere kleur. Dit maakt voor de leerlingen inzichtelijk dat ze steeds de puntjes op de verkeerde plek zetten of vergeten. Eventueel kan deze controle ook door een medeleerling gedaan worden.
Het streepje van de t wordt vergeten.	- Laat de leerlingen een extra controle doen voor de streepjes met een andere kleur. Dit maakt voor de leerlingen inzichtelijk dat ze steeds de streepjes op de verkeerde plek zetten of vergeten. Eventueel kan deze controle ook door een medeleerling gedaan worden.
Alle letters in een woord lijken hetzelfde, je kan geen letters meer onderscheiden. (De v en de u lijken bijvoorbeeld hetzelfde)	- Laat de letters van het woord eerst los door de leerling schrijven. Hierdoor ziet hij, uit welke los geschreven letters het woord bestaat. Doe dit met extra aandacht voor de eindhaal, zodat de leerling daarna het woord goed en leesbaar aan elkaar kan schrijven.

Er is geen beginhaal.	- Controleer met de leerlingen of de letter echt compleet is, heeft het wel een begin? Kan ik de vorige letter er wel aan vast schrijven?
Er is geen eindhaal.	- Controleer met de leerlingen of de letter echt compleet is, heeft het wel een eind? Kan ik de volgende letter er aan vast schrijven?
De rompletters, stokletters en/of lusletters zijn niet even hoog.	- Pak een liniaal. Meet samen met de leerlingen of de romp-, stok- en/of lusletters even hoog geschreven zijn, dit kan gedaan worden door een lijn te trekken met potlood op de juiste hoogte. Dit geeft inzicht voor de leerlingen.
De hoofdletters zijn groter dan de lusletters.	- Pak een liniaal. Meet samen met de leerlingen of de hoofdletter niet groter geschreven is dan de lusletter. Door dit met potlood in het schrift aan te geven, wordt het inzichtelijk voor de leerlingen.
De spaties tussen de woorden zijn te klein, het lijkt wel of de woorden allemaal aan elkaar geschreven worden.	- Tussen elk woord in een zin moet een letter o geschreven kunnen worden. Laat de leerlingen dit in het eigen schrift testen met een andere kleur. Als dit niet kan, staan de woorden te dicht op elkaar. Laat bij een nieuwe zin steeds achter elk woord een o schrijven, zodat de woorden niet te dicht op elkaar komen te staan.
Er worden minder dan drie letters verbonden tijdens het schrijven.	- Maak de leerlingen bewust van het feit dat alle letters verbonden geschreven moeten worden. Elk woord moet dus aan elkaar. Oefen met de leerlingen het aan elkaar schrijven van woorden. Zorg dat de leerling alle verbindingen kent.
De verbindingen van de letters kloppen niet.	- Besteed met de leerlingen aandacht aan de juiste verbindingen. Vertel ook waarom de verbindingen juist van belang zijn, dit is omdat je een woord dan goed kan lezen. Oefen vervolgens met de leerlingen de soorten verbindingen, dit kan goed gedaan worden met de tweetekenklanken.

De letters worden niet allemaal in de juiste richting geschreven.	- Laat de leerlingen de juiste schrijfrichting controleren door bijvoorbeeld ballonnen te laten tekenen, met het touwtje als richting aangever. Zo kunnen de leerlingen controleren of elke ballon dezelfde kant op staat. 
Er is geen juiste pengreep.	- Misschien is het schrijfmateriaal niet geschikt. Zoek dan naar een ander schrijfmateriaal. - Er bestaan verschillende soorten gripjes voor een goede penhantering. - Behandel wat een goede pengreep is. Sommige leerlingen hebben zichzelf iets anders aangeleerd en dit moet weer veranderd worden.
Er is geen juiste zit-schrijfhouding.	- Besteed aandacht aan de juiste zit-schrijfhouding. Corrigeer gedurende de les de leerlingen die niet goed zitten.

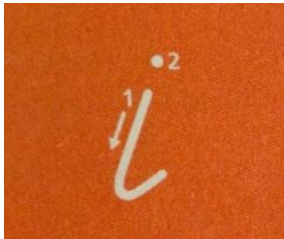
Schrijfproblemen:

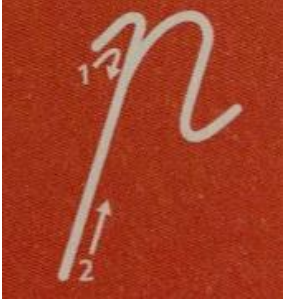
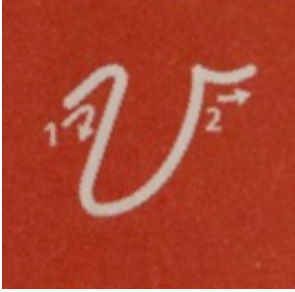
- Schrijfproduct
 - o Concentratie, taakhouding, emotioneel beleven (competentiegevoelens)
 - o Afwijkende zit-schrijfhouding
- Schrijfproces
 - o Bewegingsproblemen
 - o Ruimteproblemen
 - o Vormproblemen
- Remediëring bij bewegingsproblemen
 - o Schrijfdansoefeningen
 - o Bewegingsoefeningen
 - o Losmaakoefeningen
 - o Vingerroefeningen
 - o Ontspanningsoefeningen
- (Vaak heeft dit relatie met bewegingsonderwijs)
- Remediëring bij ruimteproblemen
 - o Oefeningen om meer of minder ruimte te gebruiken op wit A4
 - o Succeservaringen laten op doen, opkrikken van competentiegevoel
- Remediëring bij vormproblemen
 - o Juiste instructietechnieken ten aanzien van lettervormen en verbindingen
 - o Kritische reflectie van de leerling zelf
 - o Werkbladen van afzonderlijke letters of letterparen

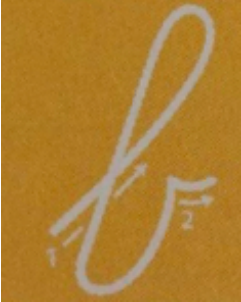
Bijlage Q: Verbaliseringskaart

Verbaliseringskaart

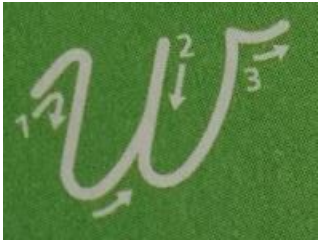
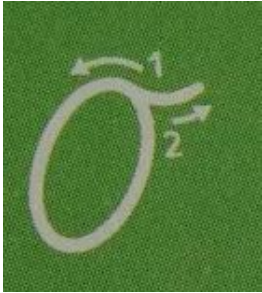
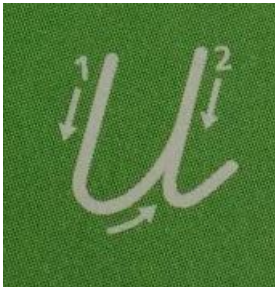
Kleine letters, cijfers en + - =

Letter	Korte verbalisering	Aandachtspunten
i 	Naar beneden – een haakje – een puntje.	- De i staat tussen de schrijf- en bovenlijn - De i heeft een puntje boven de bovenlijn.
k 	Een lus – naar beneden – terug omhoog – een lusje – schuin naar beneden – een haakje.	- De k staat op de schrijflijn - De k heeft een lange lus tot de hulplijn - De k heeft een klein lusje tegen de bovenlijn
m 	Een haakje – naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De m staat tussen de schrijflijn en de bovenlijn. - De m heeft twee keer een teruggaande beweging over dezelfde lijn. - De m heeft twee gelijke bogen.
s 	Schuin omhoog – stukje terug – naar beneden – een boog.	- De s staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De s gaat een klein stukje terug over de schuine lijn.

p 	Een haakje – een stok naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De p staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De p heeft een stok onder de schrijflijn.
aa 	Een rondje – trek door – terug omlaag – een bergje – nog een rondje – trek door – terug omlaag – een haakje.	- De a heeft een dicht rondje. - De a staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De aa heeft twee a's die even groot zijn. - De aa heeft een bergje tussen de twee a's.
r 	Een golfje – naar beneden – een haakje.	- De r begint met een golfje. - De r gaat recht naar beneden. - De r staat tussen de schrijf- en bovenlijn.
e 	Schuin omhoog – een half rondje.	- De e heeft een duidelijk lusje. - De e staat tussen de schrijf- en bovenlijn.
v 	Een haakje – naar beneden – een boog omhoog – een haakje.	- De v is boven open - De v heeft een hoog haakje - De v staat tussen de schrijf- en bovenlijn.

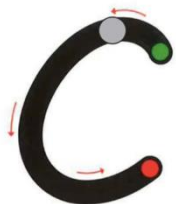
n 	Een haakje – naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De n staat tussen de schrijf- en bovenlijn.
t 	Een stok – een haak – een streepje door de stok.	- De t heeft een stok bijna tot de hulplijn. - De t heeft een streepje vlak boven de bovenlijn.
ee 	Schuin omhoog – een half rondje – een bergje – nog een half rondje.	- De e heeft een duidelijk lusje. - De ee heeft twee e's die even groot zijn. - De ee heeft een bergje tussen de e's.
b 	Een lus – naar beneden – een boog omhoog – een haakje.	- De b staat op de schrijflijn. - De b heeft een lus tot de hulplijn. - De b heeft een haakje tegen de bovenlijn.
oo 	Een rondje – een bruggetje – nog een rondje – een haakje.	- De o heeft een dicht rondje. - De o heeft een haakje tegen de bovenlijn. - De oo heeft twee o's die even groot zijn. - De oo heeft een bruggetje tussen de twee o's.

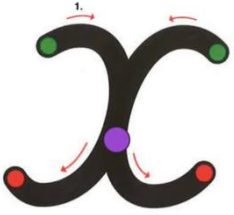
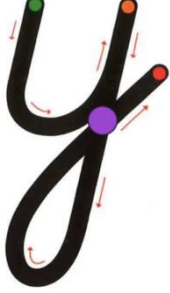
d		Een rondje – een stok omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De d heeft een stok met een teruggaande lijn. - De d staat op de schrijflijn. - De d heeft een stok bijna tot de hulplijn.
oe		Een rondje – een bruggetje – schuin omhoog – een half rondje.	- De o heeft een dicht rondje. - De e heeft een duidelijk lusje. - De oe staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De oe heeft een diep bruggetje tussen de o en de e.
z		Een golfje – schuin naar beneden – een golfje.	- De z start en stopt met een golfje. - De z gaat schuin naar beneden.
ij		Naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een lus – twee puntjes.	- De ij is open van boven. - De ij heeft een lus tot de hulplijn beneden. - De ij heeft twee puntjes.
h		Een lus – naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De h heeft een lus tot de hulplijn. - De h heeft een boog met een rechte lijn naar beneden.

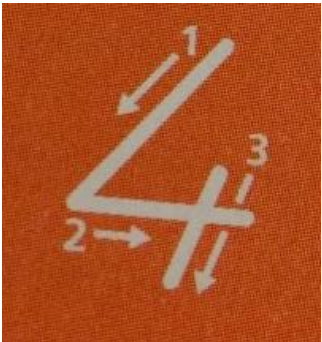
W 	Een haakje – naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een boog omhoog – een haakje.	- De w heeft twee gelijke bogen. - De w heeft een beginhaakje. - De w heeft een haakje tegen de bovenlijn.
O 	Een rondje – een haakje.	- De o heeft een dicht rondje. - De o heeft een haakje tegen de bovenlijn.
a 	Een rondje – trek door – terug omlaag – een haakje.	- De a heeft een dicht rondje. - De a staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De a heeft een haakje op de schrijflijn.
u 	Naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De u is boven open. - De u heeft een haakje op de schrijflijn.
j 	Naar beneden – een lus – een puntje.	- De j heeft een lus tegen de hulplijn beneden. - De j heeft een lus die de schrijflijn kruist. - De j heeft een puntje.

eu 	Schuin omhoog – een half rondje – een bergje – naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De e heeft een duidelijk lusje. - De u is boven open. - De u heeft een haakje op de schrijflijn. - De eu staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De eu heeft een bergje tussen de e en u.
ie 	Naar beneden – een bergje – een half rondje – een puntje.	- De e heeft een duidelijk lusje. - De ie staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De ie heeft een bergje tussen de i en e.
l 	Een lus – naar beneden – een haakje.	- De l heeft een lus tot de hulplijn.
ou 	Een rondje – een bruggetje – naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De o heeft een dicht rondje. - De u is boven open. - De u heeft een haakje op de schrijflijn. - De ou heeft een bruggetje tussen de o en u.
uu 	Naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een bergje – weer naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De u is boven open. - De u heeft een haakje op de schrijflijn. - De uu heeft een bergje tussen de u en u.

g 	Een rondje – trek door – terug omlaag – een lus.	- De g heeft een dicht rondje. - De g heeft een lus tot de hulplijn.
au 	Een rondje – trek door – terug omlaag – een bergje – naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De a heeft een dicht rondje. - De u is boven open. - De u heeft een haankje op de schrijflijn. - De au heeft een bergje tussen de a en u.
ui 	Naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een bergje – naar beneden – een haakje – een puntje.	- De u is boven open. - De ui heeft een bergje tussen de u en i.
f 	Een lus – helemaal naar beneden – een lus – een haakje.	- De f heeft een bovenlus tot aan de hulplijn. - De f heeft een onderlus tot de hulplijn beneden. - De f heeft een onderlus naar rechts.

ei		Schuin omhoog – een half rondje – een bergje – naar beneden – een haakje – een puntje.	- De e heeft een duidelijk lusje. - De i heeft een puntje. - De ei staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De ei heeft een bergje met spitse punt tussen de e en i.
sch		Een s – een bergje – een c – een bergje – een h.	- Verbindingen in bergjes. - De h heeft lus tot hulplijn. - De c is een halve o die open blijft.
ng		Een n – een bergje – een g.	- Verbinding in bergje. - Zie n en g.
nk		Een n – een bergje – een k.	- Verbinding in bergje. - Zie n en k.
ch		Een c – een bergje – een h.	- Verbinding in bergje. - Zie c en h
c		Een half rondje.	- De c staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De c is een halve o, die open blijft.
q		Een rondje – trek door – terug omlaag – schuin omhoog.	- De q staat op de schrijflijn. - De q heeft een stok bijna tot de hulplijn beneden.

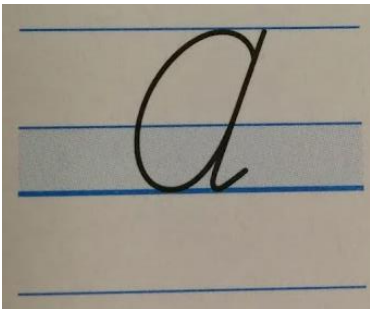
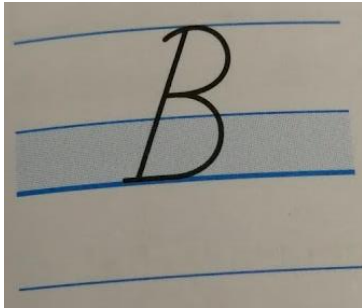
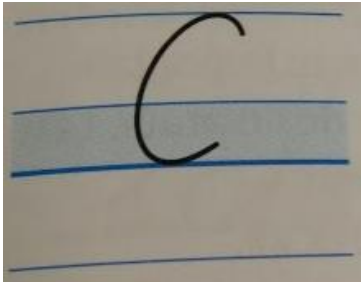
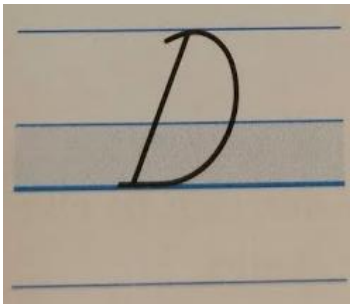
X 	Een half rondje – nog een half rondje andere kant op.	- De x staat tussen de schrijf- en bovenlijn. - De x bestaat uit twee halve rondjes.
y 	Naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een lus.	- De y is open van boven. - De y heeft een lus tot de hulplijn beneden.
1 	Naar beneden.	- De 1 heeft een rechte lijn. - De 1 staat op de schrijflijn.
2 	Een boog – schuin naar beneden – een streep.	- De 2 wordt in één beweging geschreven. - De 2 heeft eerst een boog en dan een spitse punt. - De 2 staat op de schrijflijn.
3 	Een boog – en nog een boog.	- De 3 heeft twee boogjes met een scherpe hoek. - De 3 staat op de schrijflijn.

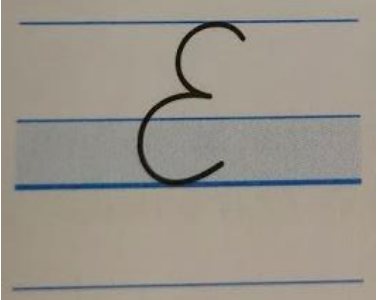
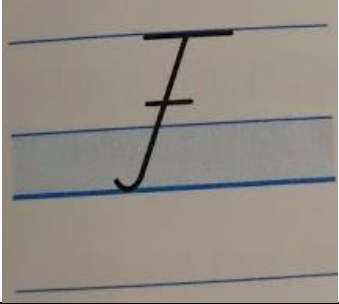
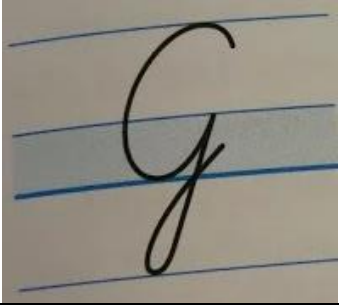
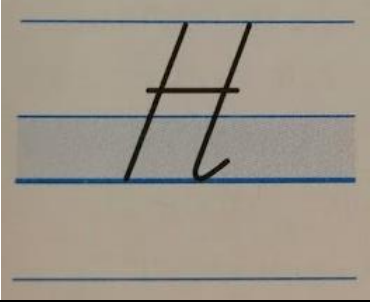
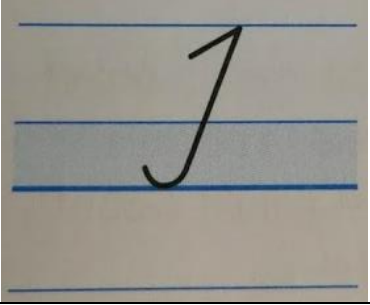
4 	Schuin naar beneden – een streep – een streepje erdoorheen.	- De 4 heeft een schuine streep en dan een scherpe hoek. - De 4 staat met een recht streepje op de schrijflijn.
5 	Naar beneden – een grote boog – een streepje bovenaan.	- De 5 maak je in drie stapjes. - De 5 staat op de schrijflijn.
6 	Schuin naar beneden – een rondje.	- De 6 begint schuin naar links. Anders wordt de 6 een leesletter b. - De 6 staat op de schrijflijn.
7 	Een streep – schuin naar beneden – een streepje erdoorheen.	- De 7 heeft een streepje. - De 7 staat op de schrijflijn.

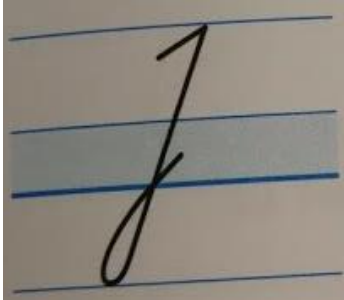
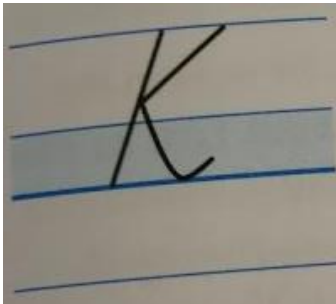
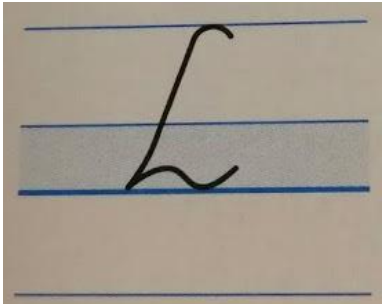
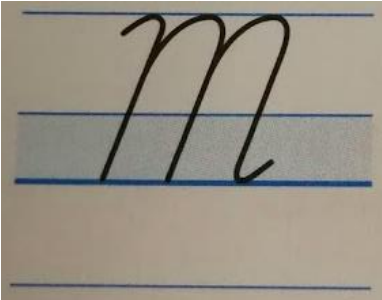
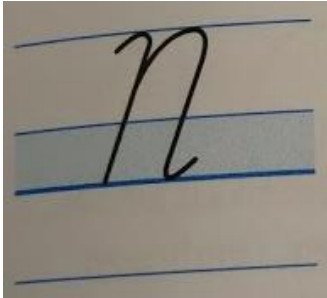
8		Een boog – schuin omhoog – een boog.	- De 8 moet in één beweging gemaakt worden. - De 8 staat op de schrijflijn.
9		Een rondje – naar beneden met een boog.	- De 9 start net onder de bovenlijn. - De 9 staat op de schrijflijn.
10		Naar beneden – én dan - een rondje.	- De 10 heeft twee cijfers, elk in een eigen ruitje. - De 10 heeft twee cijfers die even groot geschreven moeten worden. - De 10 staat op de schrijflijn.
+		Een streepje opzij – een streepje erdoorheen.	- De + staat met het streepje op de schrijflijn.
-		Een streepje.	- De – rust niet op de schrijflijn.

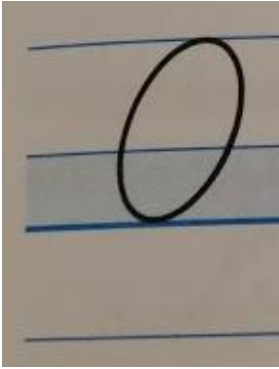
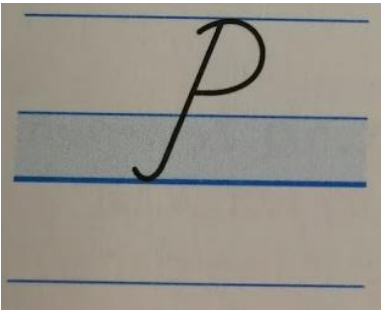
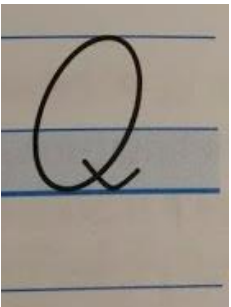
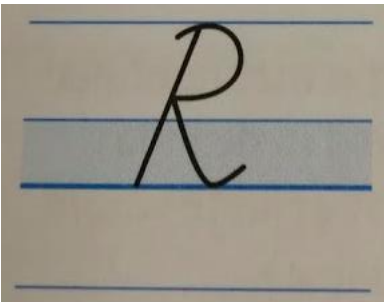
= 	Een streepje – en een streepje eronder.	- De = rust niet op de schrijflijn.
--	--	--

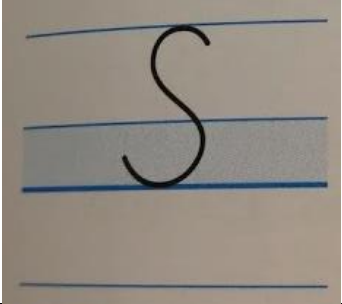
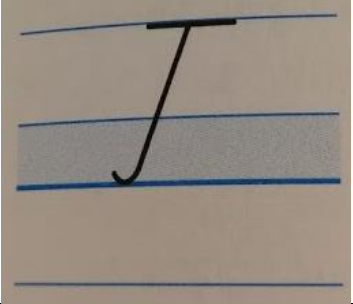
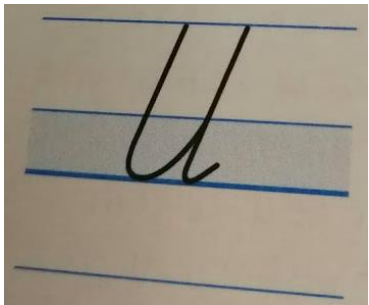
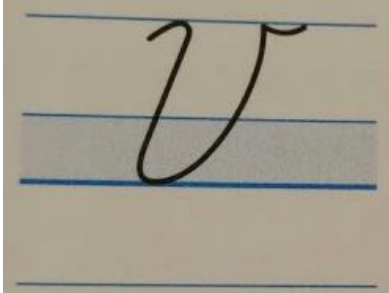
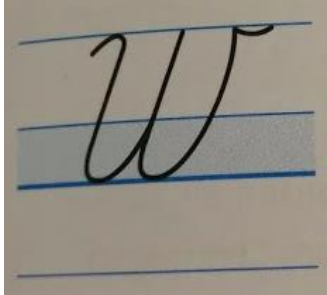
Hoofdletters

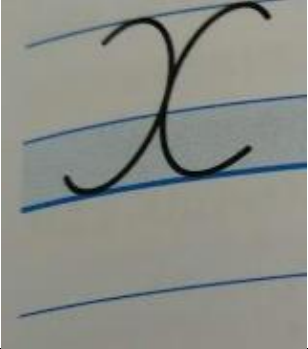
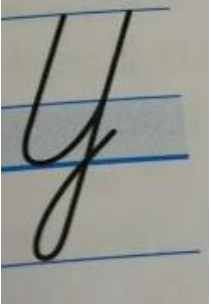
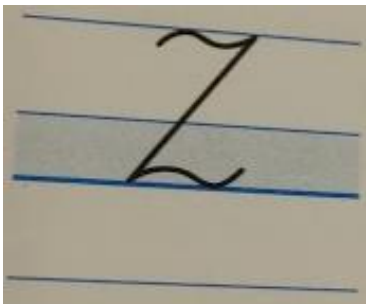
Letter	Korte verbalisering	Aandachtspunten
A 	Een ronde – trek door – een lijn terug omlaag – een haakje.	- De A raakt de hulplijn. - De A die niet dicht is, wordt een U. - Verbinding A: vanaf het haakje.
B 	Een lijn naar beneden – een boog – een boog.	- De B raakt de hulplijn. - De B heeft bogen die elkaar raken net boven de bovenlijn. - De B zonder twee bogen wordt D. - Verbinding B: bij tweede boog stukje terug oer de lijn en een bergje.
C 	Een halve ronde.	- De C raakt de hulplijn. - Een C die is dichtgemaakt, wordt O. - Verbinding C: doorgaande lijn vanuit de C.
D 	Een lijn naar beneden – een grote boog.	- De D raakt de hulplijn. - Een D zonder rechte lijn wordt O. - Verbinding D: stukje terug over de boog en een bergje.

E 	Een boog – een boog.	- De E raakt de hulplijn. - De E begint met de tweede boog net boven de bovenlijn. - Verbinding E: doorgaande lijn vanuit de E.
F 	Een lijn naar beneden – een haakje – een streep – een streepje.	- De F raakt de hulplijn. - De F heeft een streepje net boven de bovenlijn. - De F zonder streepje wordt T. - Verbinding F: vanaf de schrijflijn.
G 	Een halve ronde – terug naar beneden – een lus.	- De G raakt de hulplijn boven en onder. - De G blijft open. - Verbinding G: doorgaande lijn vanuit de lus.
H 	Een lijn naar beneden – een streep – een lijn naar beneden – een haakje.	- De H raakt de hulplijn. - De H heeft een streepje vlak boven de bovenlijn. - Verbinding H: vanaf haakje.
I 	Schuin omhoog – een lijn naar beneden – een haakje.	- De I raakt de hulplijn. - De I die onder de schrijflijn komt, wordt J. - De I met een gebogen lijn, wordt S. - Verbinding I: stukje terug over het haakje en een bergje.

J 	Schuin omhoog – een lijn ver naar beneden – een lus.	- De J raakt de hulplijn boven en onder. - De J die niet juist staat, wordt j. - Verbinding J: doorgaande lijn vanuit de lus.
K 	Een lijn naar beneden – een streep schuin naar boven – een streep schuin naar beneden – een haakje.	- De K raakt de hulplijn. - De K raakt ook met de schuine streep de hulplijn. - De K heeft schuine strepn die elkaar raken net boven de bovenlijn. - Verbinding K: vanaf haakje.
L 	Een boog – een lijn naar beneden – een golf.	- De L raakt de hulplijn. - De L heeft onder een golfje, zoals de z. - Verbinding L: doorgaande lijn vanuit de L.
M 	Een haakje – een lijn naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De M raakt de hulplijn. - De M die niet juist staat, wordt m. - Verbinding M: vanaf haakje.
N 	Een haakje – een lijn naar beneden – terug omhoog – een boog naar beneden – een haakje.	- De N raakt de hulplijn. - De N die niet juist staat, wordt n. - Verbinding N: vanaf haakje.

O 	Een grote ronde.	- De O raakt de hulplijn. - De O onjuist geplaatst wordt o. - Verbinding O: vanaf schrijflijn.
P 	Een lijn naar beneden – een haakje – een boog.	- De P raakt de hulplijn. - De P heeft een boog tot vlak boven de bovenlijn. - De P met een te lage boog wordt D. - Verbinding P: vanaf de schrijflijn.
Q 	Een grote ronde – een haakje.	- De Q raakt de hulplijn. - De Q zonder haakje wordt O. - Verbinding Q: vanaf het haakje.
R 	Een lijn naar beneden – een boog – een streep schuin naar beneden – een haakje.	- De R raakt de hulplijn. - De R heeft een boog tot net boven de bovenlijn. - De R zonder schuine streep wordt P. - Verbinding R: vanaf haakje.

S 	Een boog – schuin naar beneden – een boog.	- De S raakt de hulplijn. - Verbinding S: bij de tweede boog stukje terug over de lijn en een bergje.
T 	Een lijn naar beneden – een haakje – een streep.	- De T raakt de hulplijn. - De T die niet zorgvuldig is gemaakt, wordt I. - De T met een te hoge verbinding wordt F. - Verbinding T: vanaf de schrijflijn.
U 	Een lijn naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een haakje.	- De U raakt de hulplijn. - De U zonder teruggaande lijn en haakje wordt V. - Verbinding U: vanaf haakje.
V 	Een haakje – een lijn naar beneden – een boog omhoog – een haakje.	- De V raakt de hulplijn. - De V die niet juist staat, wordt v. - Verbinding V: vanaf de schrijflijn.
W 	Een haakje – een lijn naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een boog omhoog – een haakje.	- De W raakt de hulplijn. - De W die niet juist staat, wordt w. - Verbinding W: vanaf de schrijflijn.

X 	Een halve ronde – nog een halve ronde.	- De X raakt de hulplijn. - Verbinding X: doorgaande lijn vanuit X.
Y 	Een lijn naar beneden – een boog omhoog – terug omlaag – een lus.	- De Y raakt de hulplijn boven en beneden. - De Y heeft geen puntjes. - Verbinding Y: doorgaande lijn vanuit de lus.
Z 	Een golf – een lijn schuin naar beneden – een golf.	- De Z raakt de hulplijn. - De Z die niet juist staat, wordt z. - Verbinding Z: doorgaande lijn vanuit de Z.

Bijlage R: Formulier testen van het ontwerp

Evaluatieformulier testen van het ontwerp

Ontwerpcriteria	Voldoet het ontwerp?
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Zeker weten!
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de middenbouw (Feder & Majnemer, 2007; Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer & Heuer, 2011; James & Engelhardt, 2012).	Ja, doelen zijn duidelijk beschreven. Wellicht om met enkele sterke argumenten te komen over belang handschriftonderwijs.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven (Van Engen, 1997).	Ja
- Bevat instructievaardigheden voor een didactisch goede les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen, 2009).	Ja, met veel verschillende mogelijkheden.
- Biedt de leraren de mogelijkheid om een les goed voor te bereiden volgens heldere uitgangspunten (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Van Everdingen, 2017; Kwast, 2014).	Ja, mooie lesvoorbereiding
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens een les handschriftonderwijs krijgen (Van Everdingen, 2017).	Ik ben bewuster met handschriftonderwijs bezig.
- Biedt structuur, is praktisch en overzichtelijk (Baarda, 2014).	Ja
- Overige opmerkingen	De kinderen waren erg enthousiast na de lessen, ik merkte dat de betrokkenheid groot was.

Bijlage S: Formulier tussenevaluatie

Tussenevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Datum:

Hoe ervaar je de uitvoering van het ontwerp?	
Is het ontwerp goed hanteerbaar binnen de praktijk? Zo niet, wat zie je graag anders?	
Geeft de handleiding voldoende handvatten voor het geven van een les handschriftonderwijs aan de stamgroep? Zo niet, wat zie je graag anders?	
Wat zijn waardevolle of bijzondere momenten/opbrengsten geweest tijdens het uitvoeren?	
Wat ervaar je als knelpunten?	
Heb je nog verdere opmerkingen?	

Bijlage T: Gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting

Vragenlijst leraren middenbouw

Nooit: het gebeurt **nooit** in de klas
Soms: het gebeurt meer **niet dan wel** in de klas
Regelmatig: het gebeurt meer **wel dan niet** in de klas
Altijd: het gebeurt **altijd** in de klas

Ik voel mij vaardig genoeg om een didactische les handschriftonderwijs te geven.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik weet uit welke stappen een didactische les handschriftonderwijs bestaat	Ik weet dat helemaal niet	Ik ken een paar stappen	Ik ken veel stappen	Ik ken alle stappen
Ik steek tijd en energie in het geven van een les handschriftonderwijs.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik gebruik verschillende materialen bij het aanleren van de verschillende letters/tekens/cijfers.	Nooit	Soms	Regelmatig	Nooit
Ik gebruik remediërende middelen voor kinderen die uitvallen.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik geef elke les één aandachtspunt mee waar de kinderen uit de middenbouw op moeten letten.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik wijs de kinderen uit de middenbouw op een correcte pen- en schrijfhouding.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd
Ik leer de kinderen uit de middenbouw te reflecteren op het eigen schrijfproduct.	Nooit	Soms	Regelmatig	Altijd

Bijlage U: Formulier eindevaluatie

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam:

Datum:

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	
- Is praktisch en overzichtelijk.	
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Bijlage V: Formulier testen ontwerp ingevuld

Evaluatieformulier testen van het ontwerp

Ontwerpcriteria	Voldoet het ontwerp?
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Zeker weten!
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de middenbouw (Feder & Majnemer, 2007; Sulzenbruck, Hegele, Rinkenauer & Heuer, 2011; James & Engelhardt, 2012).	Ja, doelen zijn duidelijk beschreven. Wellicht om met enkele sterke argumenten te komen over belang handschriftonderwijs.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven (Van Engen, 1997).	Ja
- Bevat instructievaardigheden voor een didactisch goede les handschriftonderwijs (Kwast & Van Everdingen, 2009).	Ja, met veel verschillende mogelijkheden.
- Biedt de leraren de mogelijkheid om een les goed voor te bereiden volgens heldere uitgangspunten (Hollingsworth & Ybarra, 2017; Van Everdingen, 2017; Kwast, 2014).	Ja, mooie lesvoorbereiding
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens een les handschriftonderwijs krijgen (Van Everdingen, 2017).	Ik ben bewuster met handschriftonderwijs bezig.
- Biedt structuur, is praktisch en overzichtelijk (Baarda, 2014).	Ja
- Overige opmerkingen	De kinderen waren erg enthousiast na de lessen, ik merkte dat de betrokkenheid groot was.

Bijlage W: Analyse tussenevaluatie

Hoe ervaar je de uitvoering van het ontwerp?

Leraar 1	Ik vind het heel erg leuk om de lessen schrijven te geven, vooral omdat de kinderen zo enthousiast zijn geworden voor schrijven.
Leraar 2	Fijn, het biedt me structuur en handvatten om de schrijflessen te geven.
Leraar 3	Ik vind het super leuk en ik word er enthousiast van
Leraar 4	Ik vind het goed om weer even goed na te denken over het geven van een goede schrijfles en het samenvoegen van de lessen van de 3 jaargroepen. Maar ik vind de uitvoering teveel tijd in beslag nemen. Ook in deze weken. Ik moet echt andere belangrijke dingen aan de kant zetten om deze lessen te kunnen geven.
Leraar 5	Het ziet er mooi en overzichtelijk uit.
Leraar 6	Ik ervaar het als zeer positief. Vooral het stukje bewustwording. Hoe geef ik eigenlijk een schrijfles? Erg goed om daar mee bezig te zijn.
Leraar 7	Ik heb nog geen lessen uitgevoerd, daarom kan ik daar nog niks over zeggen.

Is het ontwerp hanteerbaar binnen de praktijk? Zo niet, wat zie je graag anders?

Leraar 1	Ja past zeker. Het is wel even zoeken naar een juiste tijdsverdeling. Sommige lessen duren bij mij erg lang.
Leraar 2	Ja
Leraar 3	Ja ik leer één letter aan, aan de hele groep en verwerk de schrijfo opdracht anders. 3 in het schrijfschrift en 4 en 5 in hun gewone schrift en oefen de lus, romp en stokletters
Leraar 4	Het is op zich wel goed hanteerbaar en de stappen zijn heel helder. Maar ik zou in een stamgroep 3/4/5 deze lessen nooit zo uitgebreid geven, vanwege tijdgebrek. In bijvoorbeeld een lossen groep 3 zou ik dit zeker gaan gebruiken
Leraar 5	Ik vind de verbaliseringskaart heel handig. Vooral de aandachtspunten helpen je om gericht te kijken en aanwijzingen te geven. De letters (hoofdletters en de letter p en t) komen overeen met Pennenstreken maar kloppen niet met de methode Schrift. Hier zou ik wel graag een extra verbaliseringskaart bij willen.
Leraar 6	Het is wel een klusje! Maar zou het wel 1 of 2 keer in de week kunnen doen. Zo niet dan zou ik zeker wel een aantal stappen uit kunnen voeren (dus dan niet alle).
Leraar 7	-

Geeft de handleiding voldoende handvatten voor het geven van een les handschriftonderwijs aan de stamgroep? Zo niet, wat zie je graag anders?

Leraar 1	Ja
Leraar 2	Ja
Leraar 3	Ja, die vind ik handig om erbij te houden. Ik gebruik hem bij de voorbereiding en voor het verwoorden van de letters. Ook al weet je het wel. Het is makkelijk om er even bij te pakken
Leraar 4	Ja, de handleiding is heel uitgebreid en duidelijk.
Leraar 5	Jazeker. Het is een complete en duidelijke handleiding. Het maakt dat je weer even terug gaat naar welke stappen belangrijk zijn bij een schrijfles. Ik vind het niet nodig om elke les zo uitgebreid uit te voeren maar merk dat ik ook de lessen die ik inkort bewuster voorbereid. Voor mij zou het goed werken als ik één les per week (voor groep 3 twee of meer lessen, afhankelijk van de fase in het schrijfproces) uitgebreid volgens de 10 stappen

	zou doen en de andere lessen in een verkorte versie met aandachtspunten uit les 1 van die week. Denk aan het principe van de instructielessen rekenen 2x per week. Tijdens de zelfstandige lessen stip je nog een aantal belangrijke dingen aan en oefen je extra met de kinderen die dat nodig hebben.
Leraar 6	Ja, erg leuke ideeën!
Leraar 7	Ziet er mooi uit.

Wat zijn waardevolle of bijzondere momenten/opbrengsten geweest tijdens het uitvoeren?

Leraar 1	Dat kinderen erg enthousiast zijn geworden om te schrijven. Zichtbare groeimomenten bij de kinderen en het schrijfwerk ziet er gelijk beter uit.
Leraar 2	De verschillende fases toepassen in de schrijfles voor mijzelf. Voor de kinderen de warming-up. Dit maakt ze echt enthousiast voor het schrijven.
Leraar 3	In iedere les zit er wel een! De kinderen doen enthousiast mee en vinden het leuk om naast het schrijven ook met andere materialen te oefenen en te werken zoals klei, zand, de lucht, elkaars rug
Leraar 4	Ik zie dat kinderen een stuk gemotiveerder zijn en dat de resultaten ook wel degelijk anders zijn in vergelijking met de gebruikelijke schrijflessen.
Leraar 5	Ik merk dat de kinderen heel gemotiveerd zijn en het leuk vinden dat er meer aandacht is voor schrijven. De motiverende inleiding (zie les verbanden) en de warming up (douchedruppel) vonden ze bv erg leuk. Ik zie duidelijk dat ze zich meer bewust worden van de goede schrijfhouding en ook écht netter gaan schrijven.
Leraar 6	Vooraf het enthousiasme van de kinderen. Met veel plezier eraan mee doen en natuurlijk ook dat het resultaat goed is.
Leraar 7	-

Wat ervaar je als knelpunten?

Leraar 1	Tijd.
Leraar 2	Tijd, het kost wel veel tijd om alle fases uitgebreid te doorlopen.
Leraar 3	3 instructies en 3 verschillende schriften. Dat vond ik niet fijn, dus pak ik één letter en gebruik ik het gewone schrift voor groep 4 en 5 om in te schrijven en voor groep 3 gebruik ik Pennenstreken. Groep 4 en 5 schrijven ook in het methode schrift. Daarvan maken ze één bladzijde en die staat op het weekplan.
Leraar 4	TIJD!!!!!!
Leraar 5	Ik merkte dat ik in het begin wat weerstand had omdat we ons in de vraagstelling vooral gericht hadden op het onderzoeken van de juiste keuze tussen schrijfletters en blokletters en het vinden van een passende methode. Ik had weinig behoefte aan een stappenplan en tips om een goede schrijfles te geven. Naar mijn idee voorziet de handleiding van de methode wel in deze behoefte.
Leraar 6	Het voorbereiden kost redelijk wat tijd en de uitvoering ook. Maar wat ik al zei; zeker haalbaar 1 a 2 keer in de week.
Leraar 7	-

Heb je nog verdere opmerkingen?

Leraar 1	-
Leraar 2	Het biedt veel handvatten, fijn!
Leraar 3	Ik vind het heel leuk om op deze manier met de kinderen schrijflessen te doen en te geven.
Leraar 4	-
Leraar 5	Door het stappenplan te volgen en daarbij mijn lessen een eigen invulling te geven merk ik dat ik het toch prettig vind om het stappenplan als houvast te nemen voor de voorbereiding van een goede schrijfles. Het enthousiasme van de kinderen heeft me geholpen om mijn weerstand opzij te zetten en op een positieve manier gebruik te maken van de handvatten. Dankjewel Lisanne!
Leraar 6	Dat ik het fijn vind om eindelijk iets aan het handschriftonderwijs te doen. Kinderen schrijven erg belabberd op de Zevensprong. Ik zou dat graag anders zien.
Leraar 7	Ik ben benieuwd om hier mee te gaan werken!

Bijlage X: Ingevulde logboeken leraren

Naam stamgroepleider	A.
Datum	15-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

- *Remediërende middelen:*
Blad r, extra aandacht.
- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
Ontspannen. Geprobeerd veel vanuit de kinderen te laten komen door open vragen te stellen en de kinderen dingen te laten doen.
Gevarieerd door beweging te gebruiken.
- *Tijdsbestek:*

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- De tien fases pasten niet in de tijd....
- Tijd...beknoper in de eerste paar fases.

Naam stamgroepleider	A.
Datum	21-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

- *Gebruik tienstappenplan:*

Het schrijven op het A3 blad vonden de kinderen erg leuk en het motiveerde ze om goed op de lijnen te letten. Ook lokte het makkelijk uit om bij elkaar te kijken en elkaar te helpen of juist een compliment te geven.
- *Remediërende middelen:*
- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.
- *Tijdsbestek:*

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- De tien stappen kwamen niet goed
- Ik probeer de inleiding iets korter en beknopter te maken. Zodat het schrijven in het schrift beter tot z'n recht komt.

Naam stamgroepleider	A.
Datum	22-03-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> Ingekort vanwege tijd. - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> Ik liep rond om de leerlingen te helpen. Veel aanwijzingen kunnen geven en merkte dat de kinderen dit fijn vinden. Even apart horen wat er goed gaat of hoe iets verbeterd kan worden. - <i>Tijdsbestek:</i> Beter op de tijd gelet door de vaart er iets meer in te houden. Het blad hoeft niet helemaal vol...

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> De laatste fase is vaak hetzelfde. Hier zou ik wel iets anders willen, maar de kinderen vragen er zelf steeds om. Zij vinden dit erg leuk. Maar iets nieuws zou ook wel interessant zijn. - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces. Dit lukte wel in de materiele fase, maar niet bij het werken in het schrijfschrift. - <i>Tijdsbestek:</i> Dit blijft toch lastig voor mij. Ik let er al beter op, maar kan zeker beter. Vaak nog te lang, waardoor de laatste fase in het gedrang komt.

Naam stamgroepleider	A.
Datum	29-03-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> Het besluit genomen om alle kinderen met scheerschuim te laten werken. Dit was geweldig! Erg enthousiast waren ze aan het oefenen met de cijfers en ook elkaar helpen en compimenteren. Tot slot ook nog even vrij laten tekenen in het scheerschuim.... - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 4. Ik liep rond om de leerlingen te helpen. Ondersteuning in vorm en volgorde van schrijven. Was enthousiast over hoe goed de kinderen dit deden en hoe gemotiveerd ze waren.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?**- Gebruik tienstappenplan:**

Ik wil teveel en kom slecht uit in de tijd. Ik doe de laatste fases vaak op een later moment. Dan is het evalueren per kind...niet echt praktisch.

Naam stamgroepleider	E.
Datum	23-01-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?**- Gebruik tienstappenplan:**

De verschillende stappen die ik moet doorlopen zetten mij aan het denken en zo word ik er weer bewust van een goede schrijfles te geven.

- Remediërende middelen:**- Mijn eigen houding tijdens de les:**

Ik liep rond om de leerlingen te helpen.

- Tijdsbestek:

Genoeg tijd genomen voor de instructie waardoor de resultaten en de motivatie van de kinderen goed was.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?**- Gebruik tienstappenplan:**

Meer tijd nemen voor de reflectie → dit kwam er nu niet van.

- Remediërende middelen:**- Mijn eigen houding tijdens de les:**

Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.

- Tijdsbestek:

Naam stamgroepleider	E.
Datum	2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

- *Gebruik tienstappenplan: stappenplan zit goed in mn hoofd en verloopt nu natuurlijk. Sommige stappen nemen steeds minder tijd in beslag. Het evalueren met de kinderen ging erg goed en vonden de kinderen erg leuk.*
- *Remediërende middelen:*
- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
- *Tijdsbestek:*
Gebruik van klei was erg leuk, maar zo duurde de les veel te lang.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- *Gebruik tienstappenplan:*
Goed nadenken over het gebruik van materialen en de tijd die daarvoor nodig is. Ik wil er dan proberen voor te zorgen dat andere onderdelen van de les korter kunnen.
- *Remediërende middelen:*
- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
- *Tijdsbestek:*
Goed nadenken over het gebruik van materialen en de tijd die daarvoor nodig is. Ik wil er dan proberen voor te zorgen dat andere onderdelen van de les korter kunnen.

Naam stamgroepleider	E.
Datum	16-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

Leuke vlot lopende les. Vooral voor de kinderen van groep 4 erg leerzaam om hierover na te denken en hierop te letten. Ik merk dat de meeste kinderen van groep 5 dit al prima kunnen toepassen.

De evaluatie op deze manier vinden de kinderen erg leuk en gaan ze super serieus mee om.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- *Deze les met betrekking op de lijnen was voor groep 3 nog best pittig. Ik wil een volgende les gaan kijken hoe ik dit beter aan kan laten sluiten voor groep 3.*

Naam stamgroepleider	E.
Datum	16-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

Les verliep goed. Kinderen waren enthousiast.

Merk dat het voor de kinderen goed was de o en de a en hun verbindingsstreepjes te bespreken. Bij veel kinderen is het verschil tussen de o en de a lastig te zien. Hierin zie ik echt verbetering in hun schriften.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- Bij mijn volgende les wil ik een andere manier bedenken van evalueren, zodat het leuk en afwisselend blijft voor de kinderen.
- Ik merk dat deze lessen mij echt teveel tijd kosten, dus ik zou de volgende keer toch onderdelen schrappen uit het 10stappenplan om tijd te winnen. Ik merk wel dat het fijn is weer eens even kritisch na te denken over mijn schrijflessen.

Naam stamgroepleider	A.
Datum	8-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?

- *Remediërende middelen:*
Letterkaart en hulplijnen

- *Mijn eigen houding tijdens de les:*

Een open houding. Ik vraag me hardop dingen af waardoor de kinderen aan het denken worden gezet.

- *Tijdsbestek:*
De inleiding en inoefening duurde vrij lang waardoor er minder tijd over bleef voor "in het schrift schrijven". De kinderen waren wel tot het laatst toe gemotiveerd bezig. Een paar kinderen moesten de blz op een later tijdstip afmaken.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?

- Ik probeer de inleiding iets korter en beknopter te maken. Zodat het schrijven in het schrift beter tot z'n recht komt.

Naam stamgroep leider	A.
Datum	13-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Remediërende middelen:</i> <i>Letterkaart en hulplijnen</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> <i>Een open houding. Ik vraag me hardop dingen af waardoor de kinderen aan het denken worden gezet.</i> - <i>Tijdsbestek:</i> <i>De inleiding was deze keer korter. Ik heb alle belangrijke punten kunnen behandelen.</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?
- Ik ben tevreden. Het was een leuke, motiverende les. De kinderen genoten van de verbindingen met je lijf en de douchedruppel

Naam stamgroep leider	A.
Datum	20-3-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> <i>Dit ging prima. Ik had de stappen goed in m'n hoofd waardoor ik de voorbereiding niet echt nodig had.</i> - <i>Remediërende middelen:</i> <i>De "blokletter-kinderen" vonden het leuk om de blz in het groot te mogen maken. Dit ging ze heel goed af.</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> <i>De kinderen waren wat onrustig doordat die ochtend al drie keer een wisseling van leerkracht was geweest. Ik merkte dat ik daardoor ook onrustig was.</i> - <i>Tijdsbestek:</i> <i>We hielden te weinig tijd over voor stap 8. Deze hebben we later nog afgemaakt.</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?	
-	Gebruik tienstappenplan: <i>Door tijdgebrek heb ik stap 10 over geslagen. Dit wil ik de volgende keer wel weer doen want het stimuleert de kinderen om nóg netter te schrijven.</i>
-	Remediërende middelen:
-	Mijn eigen houding tijdens de les: <i>Tijdens de instructie kwamen we er achter dat de letters die bij de klok hangen niet kloppen (blokschrift en schrijffletters door elkaar). Ik heb ze niet zelf geschreven maar ga er wel snel wat aan veranderen. Goed voorbeeld doet goed volgen.</i>
-	Tijdsbestek: Volgende les iets minder tijd nemen voor de instructie en inoefening zodat het schrijven in het schrift niet te gehaast gaat.

Naam stamgroepleider	A.
Datum	12-03-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?	
-	Gebruik tienstappenplan: Goed gevolgd. Werkte prima.
-	Remediërende middelen:
-	Mijn eigen houding tijdens de les: <i>Ik had veel tijd om rond te lopen en individuele kinderen te helpen.</i>
-	Tijdsbestek: Paste goed binnen de tijd.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?	
-	Gebruik tienstappenplan: <i>geen</i>
-	Remediërende middelen: <i>geen</i>
-	Mijn eigen houding tijdens de les: <i>geen</i>
-	Tijdsbestek: <i>geen</i>

Naam stamgroepleider	A.
Datum	27 maart 2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> <i>Leuke, uitdagende les met veel afwisseling</i> - <i>Remediërende middelen:</i> <i>Geen, maar wel extra aandacht voor de k. die het lastig vinden</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek:</i> <i>Ik heb de oorspronkelijke les (van Annemarie) iets verkort en vond het zo prima werkbaar.</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> - <i>Remediërende middelen:</i> <i>Hier zou ik wat meer mee willen. Misschien cijfers die je kunt voelen van materialen met verschillende structuur? Zo gaan de k. ongemerkt de cijfers vaak voelen en daardoor dus oefenen.</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> <i>Ik reflecteerde bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces. Dit deed ik vooral bij de k. die het moeilijk vonden en een compliment verdienden. De volgende les ga ik meer reflecteren op de kinderen die het al goed kunnen. Zij hebben ook positieve feedback nodig.</i> - <i>Tijdsbestek:</i>

Naam stamgroepleider	A.
Datum	03-04-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Remediërende middelen:</i> <i>geen</i>

- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
Een open houding. Ik vraag me hardop dingen af waardoor de kinderen aan het denken worden gezet. Ik vertel over mijn relatie met het thema zee. Dit spreekt de kinderen aan en moedigt ze aan om mooie golven te maken.
- *Tijdsbestek:*
De kinderen waren tot het laatste toe gemotiveerd bezig. De uitloop met “de zee” motiveerde de één om wat meer tempo te maken en gaf de ander de ruimte om de blz in het schrift rustig af te maken terwijl de anderen nog bezig waren met de tekening.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?	
-	geen

Evaluatie les	De kinderen zijn erg enthousiast en vinden het leuk om bij elkaar te kijken. Ze vinden de oefeningen ook leuk om de spieren los te maken. Het spel met de commando's is ook een succes. De kinderen vinden het ook leuk om te vertellen wat goed ging en hoe dat kwam
----------------------	---

Evaluatie les	De kinderen weten wat er komen gaat en ze zijn direct enthousiast, ze vinden het heel leuk om de letter op het digibord te schrijven, maar ook héél moeilijk. Ze willen het liefst allemaal even op het digibord uitproberen hoe moeilijk dat is. Het kijken bij elkaar vinden ze ook leuk. Ze zijn daar heel serieus in.
----------------------	---

Evaluatie les	Kinderen waren super enthousiast en deden erg goed hun best. Ze hadden moeite met het gedeelte van de letter h wanneer ze terug omhoog moesten met de sliert klei. Dit zorgde eerst voor wat verwarring, maar later ging het prima. Het rondje lopen om te kijken bij de ander vinden ze erg leuk. Ze maken in hun schrift duidelijk mooie letters die correct worden geschreven, omdat ze de schrijfrichting in zichzelf mee zeggen. (Misschien kun je het filmpje nog gebruiken wat ik je heb gestuurd)
----------------------	--

Evaluatie les	Naar buiten voor een les schrijven????? “Wat gaan we dan doen juf?” In groep 4 zei Gijs:” We gaan met zand. Dat deden we vorig jaar ook wel eens. Met zand in een deksel”. Het was een succes. Ze vonden het heel leuk en de resultaten in het schrift waren mooi. (Ik heb je een filmpje gestuurd. Ik merk dat de kinderen veel bewuster oefenen om een mooi resultaat te krijgen. Dat zie ik terug bij de verwerking op papier.
----------------------	---

Evaluatie les	Lisanne kwam kijken. De kinderen zijn enthousiast als ze met klei mogen werken. Lisanne had de volgende punten voor mij om mee te nemen naar de volgende les: Let op de penhantering Laat de kinderen tussendoor ook even lopen Denk aan het extra aandachtspunt Deze punten zal ik de volgende keer meer aandacht geven.
----------------------	--

Evaluatie les	De kinderen zijn enthousiast wanneer ze mogen werken met klei. Ik heb de punten waar ik door Lianne op werd gewezen vandaag extra benoemd en aandacht gegeven. Namelijk. Verwoord explicieter waar je deze les aandacht aan wilt schenken. Dat was voor vandaag: zorg dat je je pen goed vast houdt. Laat de kinderen tussendoor ook nog even lopen voordat ze écht de letter gaan schrijven!
----------------------	--

Evaluatie les	Bij het raden werd de letter in een keer geraden. De kinderen zijn dol op het oefenen van de letters met klei. Het is een hele sport geworden om de mooiste klei letter te maken of de grootste of de kleinste of zoveel mogelijk letters uit een klompje klei. Allemaal prima. Aan het enthousiasme ontbreekt het niet. Ik hou mezelf aan het zeggen en herhalen van de volgende punten: 1. Let op de penhantering 2. Laat de kinderen tussendoor ook even lopen 3. Denk aan het extra aandachtspunt Dat zit nu wel in mijn systeem.
----------------------	---

Evaluatie les	De kinderen zijn enthousiast en kennen inmiddels ook de rijmpjes ook! De pengreep is toch voor een aantal kinderen nog moeilijker dan je zou denken. Ze houden de pen te krampachtig vast of te dicht bij de punt. Na een aantal aanwijzingen die je kunt geven tijdens het loopje, wanneer de kinderen aan het oefenen zijn, kun je dat goed oplossen door het even voor te doen. En dan kunnen de kinderen het opnieuw proberen en oefenen. Vooral in groep 3 zie dit. In groep 4 en 5 zijn kinderen al meer gewend aan de juiste penhantering. De kinderen raken er ook allemaal meer aan gewend om de letter te benoemen. Ze raden steeds sneller om welke letter het gaat wanneer we er een raadspelletje van maken. Dit raadspelletje doen we ook wel aan het einde van de dag, wanneer we nog wat tijd over hebben. Om de afstand van je neus tot je blad te bepalen met twee handen was voor een aantal kinderen een oefening op zich.
----------------------	---

Evaluatie les	Het raden van de letter ging de kinderen goed af. Ze raken er helemaal aan gewend om te verwoorden wat ze doen en hoe het schrijven van de letters gaat. De kinderen zijn weer enthousiast en al helemaal omdat ze naar buiten mogen. Ze doen erg hun best en maken mooie letters in het zand. De verwerking van de letter z ging goed in hun schrift. “Bijna de r juf, maar dan ook een golfje onderaan”. Hun juf is ook enthousiast over de schrijflessen en omdat de aandachtspunten er steeds beter ingeslepen raken zie ik een bepaald automatisme ontstaan bij de kinderen. Dat vind ik prachtig.
----------------------	--

Naam stamgroepleider	Y.
Datum	19-02-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep? - <i>Gebruik tienstappenplan:</i> Dit ging prima! Ik gebruik wel continu mijn lesvoorbereiding om het te lezen. Het zijn veel stappen en moeilijk te onthouden. - <i>Remediërende middelen:</i> Ik heb geen remediërende middelen gebruikt - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 5. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 6. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 7. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek:</i> 35 min.

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les? - <i>Gebruik tienstappenplan:</i> nvt - <i>Remediërende middelen:</i> nvt - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 4. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 5. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 6. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek:</i> 35 min.
--

Naam stamgroepleider	Y.
Datum	21-02-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep? - <i>Gebruik tienstappenplan:</i> - <i>Remediërende middelen:</i> - nvt

- <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 8. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 9. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 10. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek: 30 minuten</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?
- <i>Gebruik tienstappenplan: nvt</i> - <i>Remediërende middelen: nvt</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 7. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 8. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 9. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek: 30 minuten</i>

Naam stamgroepleider	Y.
Datum	05-03-2018

Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> Ik heb redelijk hetzelfde gedaan als de vorige les. Daardoor weten de kinderen ook wat ze te wachten staat. - <i>Remediërende middelen:</i> <i>Hier heb ik geen gebruik van gemaakt.</i> - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i> 11. <i>Ik liep rond om de leerlingen te helpen.</i> 12. <i>Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.</i> 13. <i>Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.</i> - <i>Tijdsbestek: 30 min.</i>

Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les?
- <i>Gebruik tienstappenplan:</i> Wat meer afwisseling om de letters in te oefenen maar daar heb je ook wel wat materialen bij nodig zoals bv; klei, zand of schuurpapier.

- *Remediërende middelen:*
Geen gebruik van gemaakt!
- *Mijn eigen houding tijdens de les:*
10. Ik liep rond om de leerlingen te helpen.
11. Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.
12. Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces.
- *Tijdsbestek:* 30 min.

Naam stamgroepleider	Y.
Datum	19-03-2018

- | Wat heb ik ingezet waardoor deze les goed verliep? |
|---|
| <ul style="list-style-type: none"> - <i>Gebruik tienstappenplan:</i>
Het wordt voor de kinderen steeds bekender en ze zijn erg enthousiast.
Ik ben stap 10 vergeten; wel jammer. Is wel belangrijk om het goed af te sluiten. - <i>Remediërende middelen:</i>
Hier heb ik geen gebruik van gemaakt. - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i>
14. Ik liep rond om de leerlingen te helpen.
15. Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.
16. Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces. - <i>Tijdsbestek:</i> 30 min. |

- | Wat zie ik als verbeterpunten voor een volgende les? |
|--|
| <ul style="list-style-type: none"> - <i>Gebruik tienstappenplan:</i> nvt - <i>Remediërende middelen:</i> nvt - <i>Mijn eigen houding tijdens de les:</i>
13. Ik liep rond om de leerlingen te helpen.
14. Ik besteed aandacht aan het gekozen aandachtspunt.
15. Ik reflecteer bij de leerlingen op schrijfproduct en schrijfproces. - <i>Tijdsbestek:</i> 30 min. |

Bijlage Y: Ingevulde observatieformulieren tijdens ontwerp

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Dinovallei</i>	Leraar <i>Y.</i>
Datum <i>18-03-2018</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>45 min</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Zoek de letter h – n
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.		x	Op elkaars rug
De leraar verbaliseert de letter.		x	
De leraar doet een warming-up oefening.		x	Goed links – rechts
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	Rijmpje: Ik benoemt bij lln over de houding
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		Alles is aandachtspunt, hele houding
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.		x	Ieder op zijn eigen niveau van de groep
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.		x	Spieren los maken
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.		x	
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.		x	
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Schaapskooi</i>	Leraar <i>K.</i>
Datum <i>19-03-2018</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>30 min</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Raadsels
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.		x	Er gaat een yes door de klas (lk loopt veel rond)
De leraar verbaliseert de letter.		x	Duidelijk en meerdere keren
De leraar doet een warming-up oefening.		x	Ja een rijmpje
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	Ook linkshandigen
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.	x		
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		De kinderen moeten op veel dingen letten
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.		x	
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	Letter s oefenen
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.		x	Mooiste kiezen + nabespreken
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.		x	Kinderen extra aandacht
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Pandabos</i>	Leraar <i>A.</i>
Datum <i>20-03-2018</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>40 min</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Naar de schoenen kijken (lus)
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	Zoek de lusletters, wat zien we daar in?
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.		x	In de lucht meedoen
De leraar verbaliseert de letter.		x	
De leraar doet een warming-up oefening.		x	Vingers losmaken
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	Groep 3 moet zitten en 4 en 5 moeten controleren of groep 3 goed zit (heel leuk)
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.		x	
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.		x	
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.	x		
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		**Normaal schriften doorschuiven en controleren (nu 12.00u..)
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.		x	Blokletter kinderen krijgen groter papier.
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Paddenpoel</i>	Leraar <i>H.</i>
Datum <i>20-03-2018</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>45 min</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	Raadsels per jaargroep
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	Kinderen op het bord schrijven
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.		x	Elkaars rug
De leraar verbaliseert de letter.		x	Per jaargroep
De leraar doet een warming-up oefening.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.		x	
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.		x	
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.		x	
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		Wel benoeming hele houding tussendoor
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.	x		
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.		x	
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Observatieformulier handschriftonderwijs

Groep <i>Hazenleger</i>	Leraar <i>M.</i>
Datum <i>27-03-2018</i>	Observant <i>Lisanne</i>
Duur les (Tijd) <i>40 min</i>	

	Nee	Ja	Opmerkingen
De leraar begint de les met een motiverende inleiding.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de oriëntatiefase		x	
De leraar laat de leerlingen materieel handelen.		x	Op elkaars rug schrijven
De leraar verbaliseert de letter.		x	
De leraar doet een warming-up oefening.		x	
De leraar besteedt aandacht aan de zit-schrijfhouding.		x	Bij elkaar laten benoemen
De leraar besteedt aandacht aan de penhantering.		x	
De leraar geeft één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.	x		
De leraar biedt de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.		x	Op wit papier met allemaal kleurtjes
De leraar laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.		x	
De leraar geeft de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.		x	
Tijdens de korte pauze wordt het aandachtspunt herhaald.	x		Gehele zithouding wordt besproken
De leraar sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.		x	Best gelukte benoemen
De leraar houdt tijdens de les rekening met niveauverschillen.		x	Apart aan instructietafel om de beurt
De leraar kijkt niet ander werk na tijdens de les.		x	
De leraar geeft de les aan de gehele stamgroep.		x	

Bijlage Z: Analyse gestructureerde vragenlijst leraren eindmeting

Leraren ingevuld: 7

Ik voel mij vaardig genoeg om een didactische les handschriftonderwijs te geven.	Nooit 0	Soms 0	Regelmatig 2	Altijd 5
Ik weet uit welke stappen een didactische les handschriftonderwijs bestaat	Ik weet dat helemaal niet 0	Ik ken een paar stappen 0	Ik ken veel stappen 1	Ik ken alle stappen 6
Ik steek tijd en energie in het geven van een les handschriftonderwijs.	Nooit 0	Soms 1	Regelmatig 4	Altijd 2
Ik gebruik verschillende materialen bij het aanleren van de verschillende letters/tekens/cijfers.	Nooit 0	Soms 2	Regelmatig 2	Nooit 3
Ik gebruik remediërende middelen voor kinderen die uitvallen.	Nooit 1	Soms 2	Regelmatig 4	Altijd 0
Ik geef elke les één aandachtspunt mee waar de kinderen uit de middenbouw op moeten letten.	Nooit 0	Soms 0	Regelmatig 2	Altijd 5
Ik wijs de kinderen uit de middenbouw op een correcte pen- en schrijfhouding.	Nooit 0	Soms 0	Regelmatig 3	Altijd 4
Ik leer de kinderen uit de middenbouw te reflecteren op het eigen schrijfproduct.	Nooit 0	Soms 0	Regelmatig 3	Altijd 4

Bijlage AA: Analyse enquête leerlingen tijdens ontwerp

Aantal leerlingen ingevuld: 31

Vraag								
	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak	Sterk	Zwak
<i>Ik vind mijn eigen schrijfwerk:</i>	1 1 1	2 1 2	2 1 3 1 2	1 1 1 2	 1	2 2 2		
Totaal: 31	3	5	9	5	1	8		
<i>Ik vind het leren schrijven in de klas:</i>	2 1 3 1	2 1 3 1 3	1 1 1 1 2	1 2 1 2 1	 1	 1		
Totaal: 31	7	10	5	7	1	1		

Rood: stamgroep 1 - p
 Groen: stamgroep 2 - s
 Paars: stamgroep 3 - d
 Geel: stamgroep 4 - p
 Blauw: stamgroep 5 - h

Bijlage AB: Analyse eindevaluaties

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: H.

Datum: 29-03-2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Ja
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Ja
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Ja
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Ja, enorm.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Ja
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Ja, en gemotiveerd.
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Ja, sommige doelen zijn langere termijn.
- Is praktisch en overzichtelijk.	Ja, wel erg veel.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: A.

Datum: 2 april 2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja, prima te gebruiken op deze manier.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Ja. De schrijfsresultaten laten zien dat het duidelijk effect heeft.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja, beide
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja, al hoeft je niet altijd voor alle tien de stappen nieuws te bedenken om een goede les te kunnen geven. Ik heb gemerkt dat juist een stukje herhaling prettig werkt en herkenbaar is voor de kinderen
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Ja, zie ook vorige vraag
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Ja. Als je de stappen volgt heb je een mooie lesopbouw.
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Ja, dit werkt prettig.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Dit begint al bij de voorbereiding van de lessen. Door het stappenplan te volgen ga je zorgvuldiger je doelen kiezen en je les voorbereiden. Dit maakt automatisch dat je ook kritischer kijkt tijdens de les.
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Ja
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Ja. De leerlingen waarvan je al verwacht dat ze het niet zullen halen neem je mee in je kopje "extra zorg"
- Is praktisch en overzichtelijk.	Ja, als je hem vaker invult leer je om het kort en duidelijk te omschrijven.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: A.

Datum: 03-04-2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja, maar in kortere vorm wat mij betreft. Of minder vaak... Ik zou ook meer naar het niveau van een kind willen kijken i.p.v. uitgaan van jaargroepen...zeker als we iets verder in het jaar zijn.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Hier wordt heel kort op ingegaan.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja, staan duidelijk omschreven.
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja. Ik vraag me alleen af of alle 10 stappen in iedere les aan de orde moeten komen. Afwisselend kan wrs ook?
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Ja.
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Ja, alleen het waarom van deze stappen mis ik in het ontwerp. Een korte achtergrond info bij bepaalde onderdelen. De stappen zijn duidelijk genoeg en op deze manier zit er weer een nieuwe dimensie in de schrijflessen.
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Het is goed om weer even kritisch naar de schrijflessen te hebben gekeken en bewust te zijn dat het meer aandacht verdient.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Ja, als je dit stappenplan volgt en met de hele stamgroep tegelijk gaat schrijven, komt dit zeker aan de orde.
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	De kinderen vinden het erg leuk en het is inderdaad effectief.
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	De doelen per les zijn duidelijker voor de kinderen wat het makkelijker maakt om er op te letten.
- Is praktisch en overzichtelijk.	Het is praktisch, d.w.z. duidelijk in wat er moet gebeuren en hoe je dat kunt doen, maar nog wel erg uitgebreid. 10 stappen en 30 tot 45 min is erg uitgebreid. Een afwisseling tussen de stappen lijkt mij overzichtelijker en net zo effectief.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	
---	--

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: E.

Datum: 29 maart 2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Het is wel inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs voor de gehele stamgroep tegelijk, maar toch werkt het in de praktijk niet fijn. Groep 4/5 valt goed qua schrijflessen te combineren en sluit goed op elkaar aan. Groep 3 is toch echt wel anders. Je kan ze aan sommige onderdelen wel mee laten doen, maar ook meerdere onderdelen zegt hun weinig en is echt nog te hoog gegrepen voor de meeste kinderen uit groep 3. Ook qua tijdsbestek vind ik het niet haalbaar. Om meerdere keren per week zoveel tijd te besteden aan het schrijfonderwijs gaat ten koste van andere, ook belangrijke, vakgebieden.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Zeker mee eens.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja.
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja en het was zeker goed voor de bewustwording van waaraan een goede schrijfles moet voldoen. En ook dat je echt belangrijke onderdelen laat liggen wanneer je de 10 stappen niet volgt.
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Zeker.
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Op deze manier kon ik mijn lessen zeker op een goede manier voorbereiden. Maar merk wel dat ik er te weinig tijd voor neem om het super uitgebreid te doen.
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Dit vind ik zeker goed aan het ontwerp.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Ja, dit vraagt tijdens de lessen zeker iets van de leerkracht.
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Ik kan echt wel zien dat de kinderen mooier gaan schrijven wanneer ik mijn lessen op deze manier geef aan de kinderen.

- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Zeker.
- Is praktisch en overzichtelijk.	Ik vind het ontwerp erg overzichtelijk en fijn om in te vullen, maar zoals ik eerder al aangaf is het in de praktijk veel te uitgebreid om alle schrijflessen op deze manier voor te bereiden en te geven.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: K.

Datum: 3 april 2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja, het aanleren van de letters blijft in die hele bouw een aandachtspunt. Je kan er best je draai aangeven, zodat er een gezamenlijk deel en verschillende verwerking wordt gedaan. Op deze manier was het voor mij goed te doen.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Ja absoluut, ook goed om steeds met de kinderen het nut te bespreken. Bij mij in de klas komt Linette van Moor Kids dit nog eens extra benadrukken. Zij boekt goede resultaten met kinderen die motorisch voor schrijven bij haar worden aangemeld.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja zeker.
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ook zeker. De kinderen vinden de versjes leuk en wanneer jezelf het stappenplan in de vingers hebt, duren de lessen ook korter, omdat je weet waar je naartoe werkt.
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	ja
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	ja
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	ja
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Absoluut!
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Ja en ze vinden het leuk
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Ja, maar er zullen altijd leerlingen zijn die ook voor het vak schrijven extra aandacht nodig zullen hebben. Dat is niet erg. Ik vind dat de kinderen door het werken met verschillende materialen veel gemotiveerder zijn om met de les mee te doen.
- Is praktisch en overzichtelijk.	ja
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen	

handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 Een 8
--	---

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: M.

Datum: 29-03-2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja, dat is het zeker. De kinderen oefenen/herhalen letters tijdens de instructie vooraf. Het komt voor dat zij deze letters niet terugzien in hun eigen les. Toch is deze herhaling en oefening mooi meegenomen.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Ja.
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja, duidelijk beschreven in de handleiding.
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja.
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Ja.
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Ja, er worden in de handleidingen duidelijke voorbeelden van activiteiten gegeven voor in de les.
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Ja, mooie Bijlage met remediërende middelen om in te zetten tijdens de les.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Ja.
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Ja, de kinderen hebben plezier en zijn enthousiast tijdens de lessen. Het product ziet er daarnaast ook beter uit dan voorheen.
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Ja.
- Is praktisch en overzichtelijk.	Ja.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – <u>6</u> – 7 – <u>8</u> – 9 – 10

Eindevaluatie leraren middenbouw handschriftonderwijs

Naam: Y.

Datum: 03-04-2018

Het ontwerp:	
- Is inzetbaar binnen het Jenaplanonderwijs in de middenbouw, voor de gehele stamgroep tegelijk.	Ja, erg leuk om iets met de gehele stamgroep tegelijk te kunnen doen.
- Geeft inzicht in het belang van handschriftonderwijs in de klas.	Ja, enorm!
- Geeft inzicht in de doelen van aanvankelijk en voortgezet schrijven.	Ja!
- Bevat het tienstappenplan voor een didactisch goede les handschriftonderwijs.	Ja, leuk, goed en afwisselend stappenplan.
- Bevat de instructievaardigheden die een leraar binnen een les handschriftonderwijs toepast.	Ja! Het is wel heel uitgebreid qua instructie maar ook erg afwisselend.
- Maakt het mogelijk om een les goed voor te bereiden, volgens heldere uitgangspunten.	Klopt. Op het eerste gezicht lijkt het veel werk de voorbereiding maar uiteindelijk valt het reuze mee.
- Biedt de leraren structuur en houvast tijdens het uitvoeren van een les handschriftonderwijs.	Klopt helemaal.
- Zorgt ervoor dat de leraren een kritische en actieve houding tijdens de les krijgen.	Waar. Je bent zelf ook erg actief en dat maakt het leuk.
- Is effectief (de leerlingen leren goed).	Klopt.
- Zorgt ervoor dat veruit de meeste leerlingen de gestelde doelen halen.	Ja, je bent uitgebreid aan het inoefenen.
- Is praktisch en overzichtelijk.	Ja! Het is heel duidelijk omschreven allemaal.
Omcirkel met blauw wat je eigen instructievaardigheidsniveau binnen handschriftonderwijs was voor het uitvoeren van dit ontwerp. Omcirkel met groen wat je instructievaardigheidsniveau is na het uitvoeren van dit ontwerp.	1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

Bijlage AC: Kijkwijzer les handschriftonderwijs

	Nee	Ja	Opmerkingen
Ik begin de les met een motiverende inleiding.			
Ik besteed aandacht aan de oriëntatiefase			
Ik laat de leerlingen materieel handelen.			
Ik verbaliseert de letter.			
Ik doe een warming-up oefening.			
Ik besteed aandacht aan de zit-schrijfhouding.			
Ik besteed aandacht aan de penhantering.			
Ik geef één aandachtspunt mee over de zit-schrijfhouding of penhantering.			
Ik bied de ruimte om de aangeleerde letter eerst vrij te oefenen.			
Ik laat de leerlingen de letter in een werkblad of schrift schrijven.			
Ik geef de leerlingen een korte pauze tijdens het schrijven van de letter.			
Tijdens de korte pauze herhaal ik het aandachtspunt.			
Ik sluit gezamenlijk af door naar elkaars werk te laten kijken.			
Ik houd tijdens de les rekening met niveauverschillen.			
Ik kijk geen ander werk na tijdens de les.			
Ik geef de les aan de gehele stamgroep.			